

Fethinden Selçuklulara Kadar Nusaybin

ÖMER TOKUŞ*

Öz: Nusaybin, doğu-batı ticaret yolları üzerinde yer almakta olup köklü bir tarihî geçmişe sahiptir. Bu öneminden dolayı ilkçağlardan beri yerleşim alanı olarak kullanılan Nusaybin, bölgeye hâkim olan devletler veya topluluklar tarafından farklı şekillerde isimlendirilmiştir. İlk zamanlarda Roma-Parth akabinde de Bizans-Sâsânî çekişmelerinde, sahip olduğu coğrafi ve stratejik konumundan dolayı mezkûr uygarlıklar arasındaki mücadelelerin merkezinde yer aldı. Söz konusu bu durum Hz. Ömer döneminde İyâd b. Ganm tarafından Nusaybin ve çevresinin Müslümanlar tarafından ele geçirilmesine kadar da sürdü. Bu tarihten sonra genellikle Müslümanların hâkimiyeti altında bulunan Nusaybin'e Arap kabilelerin göçü artmaya başladı. Özellikle Rebia Kabilesi'ne bağlı Tağlib Kabilesi Nusaybin ve çevresinde nüfus yoğunluğunu oluşturmaktaydı. Bunların yanı sıra Müslüman toplumunda yaşanan dâhili çekişmelerden kaynaklanan problemlerin sonucu olarak bölgede Hâriciler de faaliyetlerini artırmışlardı. Emevîler döneminde Kaysilerin yerleştiği Nusaybin ve çevresi Abbâsîlerin kurulmasından sonra hilafete karşı ortaya çıkan isyanların da merkezi oldu. Abbâsîlerin onuncu asırda zayıflamasına paralel olarak bölgeye Hamdânîler, Mervânîler ve Ukaylîler gibi emîrlikler hâkim oldu. Nitekim on birinci asırdan itibaren el-Cezîre'de faaliyetlerini yoğunlaştıran Selçuklu Türkleri bir süre sonra Nusaybin ve çevresine de hâkim olarak Abbâsîlerin el-Cezîre üzerindeki hegemonyasını sona erdirdiler.

Anahtar Kelimeler: Nusaybin, el-Cezîre, Emevîler, Abbâsîler, Hamdânîler, Mervânîler, Ukaylîler, Selçuklular

---

* Dr. Öğretim Üyesi Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü omertokus@hotmail.com

---

Nusaybin, From Conquest To Seljuks Period

Abstract: Nusaybin is located on the east-west trade routes and has a deep-rooted historical background. Because of this importance, Nusaybin, which has been used as a residential area since the early ages, has been named differently by the dominant states or communities. In the early times Roman-Parth and then the Byzantine-Sassani conflicts, it was at the center of the struggles between the mentioned civilizations because of its geographical and strategic location. This situation continued until the capture of Nusaybin and its surroundings by Muslims under the leadership of Iyad b. Ghanm in Hz. Omar period. From this period, the migration of Arab tribes to Nusaybin, which is generally under Muslim domination, has begun to increase. Especially the Taghlib tribe, which is connected to the Rebia tribe, constituted the population density in and around Nusaybin. In addition to these, the Kharijites increased their activities in the region as a result of the problems arising from the inner strife in Muslim society. Nusaybin and its surrounding, where the Kaysids were stationed during the Umayyads, became the center of the rebellions against the caliphate after the establishment of Abbasids. Parallel to the weakening of the Abbasids in the tenth century, emirs such as Hamdanids, Marwanids and Oqaylids dominated the region. Indeed, from the eleventh century, the Seljuk Turks, who intensified their activities in al-Djazira, ended the hegemony of the Abbasids on al-Jazirah as a judge after a while.

Key words: Nusaybin, al-Djazira, Umayyads, Abbasids, Hamdanids, Marwanids, Oqaylids, Seljuks

Giriş

İlk defa antik dönem yazarlarından Philon Byblios tarafından “Νασιβζ” (Nasivz) şeklinde Helence bir kökene bağlanan Nusaybin adı, Helenistik ve Roma imparatorluk devri sikkelelerinde “NESIBI” (Nesibi) şeklinde yer almaktaydı. Kalkolitik çağdan beri kesintisiz ve yoğun yerleşime tanıklık eden Nusaybin şehrine antik çağlarda verilen isimlerden biri de Nisibina idi (Honigmann 1993, s.983; Tuncel 2007, s.11; Laflı 2009, s.18; Kütük 2012, s.11). Nusaybin adına tarihsel süreçte Nitibin, Nitibeni, Nizzibi, Nsepi, Nsebin, Nisibis, Nesebis, Nasibîn, Mıdzbin gibi isimler ile tesadüf edilmekteydi (Kütük 2012: 11-16). Bunların yanısıra bazı Arapça kaynaklarda Nasibînü’s-suğra (el-Vâkidî 1997, II, s.120) ve Nasibînü’r-Rûm (Yakut el-Hamevî 1995, V, s.289) gibi adlar da kullanılmıştır. Nasibînü’s-suğra (نصيبين الصغرى) veya Nasibînü’r-Rûm (نصيبين الروم) olarak adlandırılan yerin Mardin’e bağlı Nasibîn’den farklı olduğu ve Şanlıurfa ili sınırları içinde Siverek ilçesine bağlı Nisibin-Nuseydin/Azıklı Köyü olduğu ileri sürülmektedir (Tuncel 2007, s.269; Umar 2008, s.194-195). Yakut el-Hamevî, Mardin yakınlarındaki Nasibîn’den farklı olarak Haleb’te Nasibîn adında bir köy ile Tell-Nusaybin adında bir yerin daha mevcudiyetinden bahsetmektedir. Ayrıca Fırat Nehri üzerinde Amid ve Harrân’a üç veya dört günlük yürüme mesafesinde bulunan ve Harrân’dan Rum diyarına gitmek isteyenlerin Nasibînü’r-Rum adında bir yerden geçtiklerini de kaydetmektedir (Yakut el-Hamevî 1995, V, s.289). Sonuç olarak, Nasibînü’s-suğra ve Nasibînü’r-Rûm olarak adlandırılan şehirlerin aynı yere tekabül ettiği anlaşılmaktadır.

Nemrut tarafından Akhar (Akkad) adıyla kurulan (Gregory Abû’l-Farac 1987, I, s.75) Nusaybin adına ilk kez Nasibi-na (kök NSB) “Sütun” şeklinde Asur dönemi kitabelerinde tesadüf edilmekteydi (Kütük 2012, s.29; Honigmann 1993, s.983). Bir Asur kolonisi olan Nusaybin, Asurlulardan sonra Samî kökenli Aramiler, Med, Babil ve Perslerin hâkimiyeti altında idi (Tuncel 2007, s.269). Doğu-batı ticaret yolu üzerinde bulunan Nusaybin Büyük İskender’in m.ö. 331 yılında doğuya

yaptığı sefer esnasında Makedonya Krallığı'nın eline geçmiştir (Tuncel 2007, s.269; Kütük 2012, s.30-31). Büyük İskender'in vefatından sonra Suriye'de kurulan Seleukosların idaresi altına girerek Seleukos kralı IV. Antiochus (m.ö. 175-164) döneminde Antiochia Mygdonia şeklinde isimlendirildi (Tuncel 2007, s.269; Kütük 2012, s.31).

Seleukoslardan sonra m.ö. 137 yılında Mezopotamya'nın tamamı Persler tarafından ele geçirilmesine rağmen (Kütük 2012, s.31) bu tarihten sonra tarih sahnesine çıkan Ermeniler (Valarshak) Nusaybin'i ele geçirdiler. Böylece Nusaybin kısa bir süre de olsa Pers-Ermeni çekişmelerine sahne oldu (Kütük 2012, s.32). Söz konusu mücadeleler devam ederken bölgede askerî bir güç olarak varlığını hissettirmeye başlayan Romalılar, m.ö. 68 yılında Nusaybin ile ilgilenmeye başladılar ve ardından da Lucullus ile birlikte de şehri Ermenilerden almayı başardılar (Lafli 2009, s.21; Kütük 2012, s.33-34). Buradan da görüleceği üzere Lucullus'un, Nusaybin'i Ermenilerden alması daha önce şehirde yaşanan Pers-Ermeni çekişmelerinden Ermenilerin galip geldiğine işaret etmekteydi. Lucullus'un, Nusaybin'i ele geçirmesine rağmen Romalıların şehirde tam anlamıyla hâkimiyet kurmaları m.s. 195 yılında gerçekleşti. Septimius Severus ile birlikte Nusaybin (Septimia Nesibi Colonia Metropolis), Roma'nın sınır eyaletinin merkezi olma vasfını kazandı (Honigmann 1993, s.983; Ferguson 2005, s.13; Kaya 2008, s. 230; Tiryaki 2016, s.231). Nusaybin'in Roma'nın sınır eyaletinin merkezi olması bölgede yaşanmakta olan Roma-Pers çekişmelerinin Nusaybin'i önemli derecede etkilemesine neden oldu (Edwell 2008, s.26). Nitekim Perslerden sonra Ardaşir (224-241) tarafından kurulan Sasaniler de Nusaybin yönünde Romalılar ile mücadeleyi sürdürdüler (Eadie 1996, s.143-144; Işıltan 1960, s.21).

Roma-Sasani çekişmesinde devamlı surette el değiştiren Nusaybin 363 yılında Sasanilere terk edildi ve Nusaybin halkı da Rum diyarına göç ederek Nasîbinü's-suğra'ya yerleşti (Kütük 2012, s.91-92)¹. Bu başarılar ile birlikte Nusaybin ve

---

¹ Müslüman tarihçilere göre 363 yılında gerçekleşen bu hadise şu şekilde idi: "Bizans imparatoru Yusanus tahta geçtikten sonra doğuya sefer düzenlediğinde bunu haber alan onun karşısına çıktı. Sâbûr Bi-

Hâbûr'un batısındaki topraklar Sasanilerin nüfuzu altında girdi (Edwell 2008, s.12). Dördüncü yüzyıla gelindiğinde Nusaybin, Hıristiyanlar için önemli üç kentten biri olarak kabul edilmekteydi (Çevik 2007, s.143). Bunun neticesinde Edessa'da (Urfa) bulunan Nastûrî metropolitliği 489'da Nusaybin'e nakledildi ve Nusaybin Nastûrîliğin merkezi olma vasfını kazandı (İşıltan 1960, s.27; Honigmann 1993, s.983; Tuncel 2007, s.269). Ancak sınır bölgelerinde yaşanan mücadeleler gün geçtikçe artmakta olduğundan İmparator Anastasius, 507'de Sasanilere karşı Nusaybin yakınlarında Dara adında bir garnizon oluşturdu (Kütük 2012, s.91-92.). İslâmiyetin ortaya çıkarak Suriye ve İran topraklarına yayıldığı esnada bölgede Bizans-Sasani çekişmeleri devam etmekteydi ve bu vaziyet Müslüman birliklerinin bölgedeki yayılmalarını kolaylaştırmıştı.

1.Fethinden Abbâsîlere Kadar Nusaybin

Nusaybin, Diyâr-ı Bekr, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Rebia şeklinde üç coğrafi bölgeden müteşekkil el-Cezîre vilayetinin, Diyâr-ı Rebia adlı aksamında yer almaktadır. Çoğunlukla Tağlib Kabilesi'nin meskûn olduğu (İbn Havkal 1938 I, 221), Hâbûr Nehri, Hirmâs Nehri ve havzaları ile Dicle Nehri arasındaki bölgeyi kapsayan (Canard 1991, II, s.341) Diyâr-ı Rebia'nın merkezi İbn Şeddâd'a göre Nusaybin idi (İbn Şeddâd 1978, III/I, s.5; Şeşen, 1996, s.9; Aynı mlf., 1999, s.33). Nusaybin'in de içinde bulunduğu el-Cezîre bölgesinin ne zaman ve hangi ordu

---

zanslılara "belde ve şehirlerimizi yıktınız, adamlarımızı öldürdünüz ve topraklarımızda yıkımlarda bulunduz. Ya yaptığınız tahribatların bedelini ödersiniz ya da bunlara karşılık Nusaybin'i bize verirsiniz" dedi. Nusaybin daha önceleri İranlıların elindeydi. Rumlar da burayı sonradan ele geçirmişlerdi. Bunun üzerine Bizanslılar Nusaybin'i İranlılara teslim ettiler ve burada yaşayan Rumlar da şehri tahliye ettikten sonra çekip gittiler. Bunu duyan Sâbur İstahr, İsfahan ve diğer yerlerden on iki bin aileyi Nusaybin'e getirerek yerleştirdi. Bundan sonra da Rumlar kendi memleketlerine döndüler bkz. et-Taberî 1387, II, s.60; İbn Miskeveyh 2001, I, s.154; İbnü'l-Cevzî 1992, II, s.86; İbnü'l-Esir, I, s.361; Türkçe trc. I, s.383; ed-Dineverî (1960, s.50) ise İstahr'dan on iki bin ailenin buraya nakledildiğini ifade ediyor.

tarafından fethedildiği ile ilgili kaynaklarda ihtilaflı bilgiler yer almaktadır (Apak 2012, II, s.156). Bu ihtilaflara rağmen el-Cezîre bölgesinin Hz. Ömer (634-644) döneminde fethedildiğine dair hiçbir şüphe bulunmamaktadır. Nitekim el-Belâzurî, “Ömer b. el-Hattâb’ın halifeliği zamanında İyâd b. Ganm tarafından el-Cezîre’de fethedilmeyen yer kalmadı” diyerek bunu teyid etmektedir (el-Belâzurî 1988, s.176).

Hz. Ömer’in 17 (638) yılında Câbiye’de Suriye’deki kumandanları ile yapmış olduğu toplantıda, Suriye ve Mısır topraklarının emniyetini sağlamak için el-Cezîre bölgesinin fethedilmesi kararlaştırıldı (Şeşen, 1999, s.509). El-Cezîre halkının Bizans’ı Müslümanlar üzerine saldırmaya teşvik etmesinin mezkûr kararın alınmasında önemli bir etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır (İbnü’l-Esîr, 1987, II, s. 376; Türkçe trc. 1991, II, s. 485). Hz. Ömer’den gelen mektuptan sonra Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh (Halife b. Hayyât s.139)² 18 (639) yılında İyâd b. Ganm ile birlikte Meysere b. Mesrûk el-Absî, Sa’îd b. Amir b. Huzeym, Abdullah b. Sa’îd es-Sa’dî ve Safvân b. Muattal es-Sülemî’yi el-Cezîre’ye gönderdi (İbn Asem, 1991, I, s. 249)³. İyâd 18 Şaban’da (7 Ağustos-4 Eylül 639) yanında bulunan beş bin kişilik bir ordu ile el-Cezîre bölgesine doğru harekete geçerek (İbnü’l-Esîr, 1987, II, s. 379; Türkçe trc. 1991, II, s. 488-489) Rakka, Harrân ve er-Ruhâ’yı fethetti (İbn Asem 1991, I, s. 251,253,255-256; İbnü’l-Esîr 1987, II, s. 358; Türkçe trc. 1991, II, s.

---

² Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh Amavâs Ta’ûnunda vefat etti. Onun vefatından sonra Humus, Kinnesrin gibi şehirler İyâd b. Ganm’e verildi (el-Ya’kûbî 1993, II, s.41-42).

³ İbnü’l-Esîr’e göre (1987, II, s.379 Türkçe trc. 1991, II, s.488-489) İyâd’ın yanında Habîb b. Mesleme ve Hubeyre b. Mesruk da bulunuyordu. Bu hareket et-Taberî’ye göre h. 17 (638) ve İbn İshâk’a göre ise 19 (640) yılında gerçekleşti bkz. et-Taberî, IV, s.53; Buna ek olarak et-Taberî’nin (1387, IV, s.53) İbn İshâk’tan yaptığı bir alıntıya göre; Hz. Ömer’in Sa’d b. Ebî Vakkâs’a mektup yazarak ondan el-Cezîre’ye ordu göndermesini istemiştir. Devamında 19 (640) yılında Ebû Musa el-Eşarî’nin Nusaybin’i ele geçirdiğini kaydetmiştir. İbnü’l-Cevzî de (1992, IV, s.281) Hz. Ömer’in Sa’d b. Ebî Vakkâs’a emir verdiğini kabul etmektedir. Ayrıca el-Ya’kûbî de (1993, II, s.41) Nusaybin’in 18 (639-640) senesinde İyâd tarafından alındığını ifade etmektedir.

488-489). Bundan sonra Nusaybin üzerine yürüyen İyâd şehrin Bâbu'l-Cebel, Bâbu's-Sûk, Bâbu's-Sincâr ve Bâbu'r-Rûm adlı dört kapısı önünde karargâh kurdu ve muhasaraya başladı (İbn Asem 1991, I, s.258).

Kuşatma uzayınca Nusaybin hâkimi Taryâtus şehir halkı ve ileri gelenleri Meryem Kilisesi'nde toplayarak Arapların Urfa ve çevresinde ele geçirdikleri yerlerdeki insanlara karşı uyguladıkları adilâne tutumu anlatıp halkı teslim olmaya ikna etti (el-Vâkidî 1997, II, s.141). Ardından da Taryâtus bir heyet ile İyâd'a giderek anlaşma yaptı. Akdedilen anlaşmaya göre; daha önce Dârâlîlar ile yapılan anlaşmada olduğu gibi Nusaybinliler de cizye ödemeyi kabul ettiler. Anlaşmadan sonra Müslümanlar Nusaybin'e girdiler ve şehirde bir cami inşa ettiler. İyâd'ın Nusaybin'deki bir aylık ikameti esnasında Taryâtus ve Nusaybinlilerin bir kısmı Müslüman oldu. Bundan dolayı yeniden Nusaybin hâkimi olarak tayin edilen Taryâtus, bu vazifeyi Hz. Osman'ın vefatına kadar sürdürdü (el-Vâkidî 1997, II, s.142)⁴.

Neticede Hz. Ömer döneminde, 19 (640) senesinde Rakka, er-Ruhâ, Harrân, Sümseysât, Serûc, Ardu'l-Beydâ, Râskifâ, Aynu'l-Verde yani Re'su'l-Ayn, Tel Mevzen, Karkîsiyâ, Amid, Meyyâfârikîn, Kefertûsâ, Nusaybin, Tur Abdîn, Dârâ, Kırdâ ve Bazedba gibi şehirler Müslümanlar tarafından fethedildi (el-Belâzurî 1988, s.176; Türkçe trc. 2002, s.251-252; İbnü'l-Esîr 1987, II, s. 379; Türkçe trc. 1991, II, s.488-489). Söz konusu fetihlerden sonra Hz. Ömer öncelikle İyâd b. Ganm'i, el-Cezîre bölgesinin

⁴ el-Vâkidî'nin kayıtlarının aksine İbn Asem'e göre (1991, I, s.259-260) Nusaybin'in fethi şu şekilde gerçekleşti: *"İyâd bir yıl boyunca Nusaybin'i kuşattı. Ancak fethi kolaylaştıracak herhangi bir şey olmayınca yanındakileri topladı ve onlarla istişarede bulundu. Bu sırada adamlarından biri Şehirizûr'dan akrep getirerek bir çömleğe koyup mancınıklar ile şehre atmayı önerdi. O da bunu kabul etti ve akrepleri mancınıklar ile şehre atarak Nusaybin'i ele geçirdi."* et-Taberî (1387, IV, s.53), İbnü'l-Cevzî (1992, IV, s.281) Nusaybin'in Ebû Musa el-Eşarî tarafından fethedildiğini kabul etmektedirler. Fakat Nusaybin'in Hâlid b. Velid (Hâlife b. Hayyât, s. 139), Abdullah b. İtbân (et-Taberî, IV, s.54; el-Ezdî, I, s.64; İbnü'l-Esîr 1987, II, s.378; Türkçe trc. 1991, II, s.488) ve Ebû Musa el-Eşarî (et-Taberî 1387, IV, s. 3; İbnü'l-Cevzî 1992, IV, s.281) tarafından fethedildiğine dair rivayetler de bulunmaktadır.

valiliğine getirdi (Apak 2012, II, s.157). Ancak İyâd, Mardin ve Hilât'ı aldıktan sonra döndüğü Humus'ta 20 (641) senesinde vefat edince (İbnü'l-Esîr 1987, II, s.379; Türkçe trc. 1991, II, s.489; Ekinci 2006, s.36) yerine önce Saîd b. Amir (Apak 2012, II, s.157) ve 26 (647) yılında da Muâviye b. Ebû Süfyan getirildi.

Şâm valisi Muâviye, el-Cezîre'ye Hz. Osman'ın 35 (656) yılında öldürülmesine kadar görev yapacak olan ed-Dahhâk b. Kays el-Fihri'yi tayin etti (Şeşen 1993, s.509). Hz. Osman (644-656) döneminde Nusaybin hâkimi bağlı olduğu Şam ve el-Cezîre valisi Muaviye'ye yazdığı mektupta, Müslümanların akreplerin sokmasından şikâyet ettiklerini bildirmiştir. Muaviye cevaben halkın her gece belirli miktarda akrep yakalamakla mükellef tutulmasını ve yakalanan akreplerin de öldürülmesini emretmiştir (el-Belâzurî 1988, s.179).

Hz. Ali (656-661) döneminde Musul, Nusaybin, Dârâ, Sincâr, Amid, Meyyâfârikîn, Hît, Anât ve Şam gibi yerler Hz. Ali'nin valisi el-Eşter'in (Mâlik b. el-Hâris el-Eşter) kontrolündeydi. El-Cezîre'yi kontrol altında tutmak isteyen Muaviye ed-Dahhâk b. Kays el-Fihri'yi el-Eşter üzerine gönderdi ve Nusaybin bu süreçte taraflar arasındaki mücadelelerden olumsuz etkilendi (ed-Dîneverî 1960, s.154; Apak, 2012, II, s.358). Nusaybin'de ikamet eden el-Eşter 38 (658-659) yılına gelindiğinde Mısır'da durumun kötüye gitmesinden dolayı Hz. Ali tarafından Mısır'a tayin edildi (Aycan 2001, s.119). El-Eşter'in ayrılmasından sonra 39 (659-660) yılında Nusaybin'de valilik görevini Hz. Ali taraftarı olan Şebîb b. Amir ifa etmeye başladı. Bu değişiklikten faydalanmak isteyen Muaviye'nin el-Cezîre bölgesini kontrol altına almak için gönderdiği birlikler başarısız olarak geri çekildi (İbn Asem 1991, IV, s.227; Aycan 2001, s.124-125)⁵. Nitekim Hz. Ali ile yaptığı mücadeleden galip ayrılan Muaviye, (661-680) el-Cezîre'yi ele geçirerek bölgeye Nu'mân b. Beşîr'i vali tayin etti (Şeşen 1993, s.509; Hatiboğlu 2007, s.234).

Emevîlerin iktidarı ele geçirmesinden sonra el-Cezîre bölgesi Iraklılar ve Şamlılar arasındaki mücadelenin merkezin-

---

⁵ İbnü'l-Esîr'e göre (1987, III, s.247. Türkçe trc. 1991, III, s.389) Şam ordusunun başında Abdurrahman b. Kabas ve Maan b. Yezîd es-Sülemî bulunuyordu.

de yer aldığından tahribatlara maruz kaldı. Nitekim Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden sonra onun intikamını almak isteyen Süleyman b. Surad, Aynu'l-Verde'ye (Re'su'l-Ayn) giderek isyan etti. Gelişmeler karşısında Kûfe valisi Ubeydullah b. Ziyâd'ın gönderdiği birlikler Süleyman ve yanındakileri mağlup ederek ortadan kaldırdılar (65/685). Bunun üzerine Muhtar b. Ebû Ubeyd es-Sekâfi 66 (685) yılında yanına aldığı İbrahim b. Mâlik b. el-Hâris el-Eşter ile birlikte Hz. Hüseyin'in intikamını almak için Kûfe'de bir isyan başlattı (el-Ya'kûbî 1993, II, s.173). Kûfe'de mukim Muhtar es-Sekâfi, Hz. Hüseyin'in ölümünden sorumlu tuttuğu Ubeydullah b. Ziyâd'ın üzerine Yezîd b. Enes el-Esedî'nin başında bulunduğu yirmi bin kişilik bir ordu gönderdi. El-Cezîre'ye ulaşan Yezîd ilerleyerek Nusaybin'e yerleşti ve Nusaybin önlerinde Ubeydullah ile yaptığı savaşta başarısız olarak öldürüldü (ed-Dîneverî 1960, s.292-293). Bunun üzerine Muhtar, Ubeydullah'a karşı İbrahim b. Mâlik b. el-Hâris el-Eşter'i gönderdi. Taraflar arasında Hâzir Nehri kıyısında 67 (Temmuz 686) yılında meydana gelen şiddetli bir muharebeden sonra Ubeydullah öldürüldü (el-Ya'kûbî 1993, II, s.175; İbn Tağrıberdi t.y., I, s.179). Bu başarılarından dolayı İbrahim de Musul, Ermîniyye ve Azerbaycan valisi oldu (el-Ya'kûbî 1993, II, s.175) ve kardeşi Abdurrahman b. Abdullah'ı da Nusaybin'e tayin etti (et-Taberî 1387, VI s.92; İbn Miskeveyh 2001, II, 2001, s.196)⁶.

Ayrıca İbrahim, Züfer b. el-Hâris'i Karkîsiyâ'ya, Hatim b. Numan b. Bâhilî'yi Harrân, er-Ruhâ, Sümeysat ve çevresine, Umeyr b. Hubâb es-Sülemî'yi de Kefertûsâ ve Tur Abdîn'e gönderdi (İbnü'l-Esîr 1987, IV, s.73. Türkçe trc. 1991, IV, s.241). Ancak bölgedeki gelişmeler Mekke ve çevresine hâkim olan Abdullah b. Zübeyr'i rahatsız etmekteydi. Bundan dolayı Abdullah kardeşi Musab b. Zübeyr'i Basra'ya vali olarak tayin etti ve ona, Muhtar ile mücadele etme görevini verdi. Musab, 67

⁶ İbnü'l-Esîr (1987, IV, s.73; Türkçe trc. 1991, IV, s.241) ve İbn Tağrıberdi, (t.y., I, s.179) isim vermeden Musul, Nusaybin ve Sincâr'a amiller tayin edildi demektedirler.

(Nisan 687) yılında Muhtar ile yapmış olduğu savaşta onu mağlup ederek öldürdü (el-Mes'ûdî 2005, III, s.98; Yiğit 2006, s.54).

Kefertûsa ve Tûr Abdîn'e yerleşen Kaysilerden (Kuzeyli Araplar) Umeyr b. Hubâb es-Sülemî 70 (689-690) yılında Züfer b. el-Hâris ile birlikte Yemânîler (Kelb Kabilesi/Güneyli Araplar) ile mücadeleye koyuldu. Bu sırada Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân (685-705), Mu'sab b. Zübeyr ile meşgul olduğundan Umeyr de herhangi bir direnç ile karşılaşmadan Nusaybin'i rahatlıkla ele geçirdi. Bu süreçte Hâbûr ve çevresinde Kaysiler ve Yemânîler arasında uzun zamadan beri çekişmeler yaşanmaktaydı (İbnü'l-Esîr 1987, IV, s.100, Türkçe trc. 1991, IV, s.280-281). Gerek, el-Cezîre'nin bazı şehirlerinde Abdullah b. Zübeyr adına hutbe okutulmakta olması gerekse de bölgede Kaysiler ve Yemânîler arasında yaşanan çekişmelerden kaynaklanan problemlerden dolayı Abdülmelik 71 (690-691) yılında Nusaybin'i ele geçirdi (el-Mes'ûdî, 2005, III, s.104).

Emevî Halifesi Mervân b. Muhammed'in babası Muhammed b. Mervân'ın 73 (692-693) yılında el-Cezîre ve Ermîniyye'ye tayin edilmesi ile (İbnü'l-Esîr 1987, IV, s.129; Türkçe trc. 1991, IV, s.327) Nusaybin, Muhammed b. Mervân ölümüne kadar da onun idaresi altında kaldı (el-Ya'kûbî 1993, II, s.191). Ancak 76 (695-696) senesinde Benî Temim'den Sâlih b. Müserrih, el-Cezîre, Musul ve Dârâ'da mukim iken Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân'a karşı isyan etti. Bu kalkışma esnasında Dârâ, Nusaybin ve Sincâr halkı Emevîlerin yanında durarak Sâlih'e karşı mukavemet gösterdiler (İbnü'l-Esîr IV, s.151; Türkçe trc. 1991, IV, s.354-355). Aynı tarihte Irak'ta, Şebîb b. Yezîd eş-Şeybânî isyan ederek Kûfe'de bulunan Haccâc'ı muhasara altına almasına rağmen Duceyl Nehri kıyısında 78 (697-698) yılında mağlup olarak hayatını kaybetti (el-Ya'kûbî 1993, II, s.194-195). Irak'taki karışık duruma rağmen Nusaybin, Dârâ ve Sincâr halkının Emevîlere karşı oluşan hareketlere direnmeleri bölgenin Emevî iktidarını içselleştirdiğini göstermektedir.

Mervân b. Muhammed, 114 (732) yılında Halife Hişâm b. Abdülmelik (724-743) tarafından Mesleme'nin yerine el-Cezîre, Ermîniyye ve Azerbaycan valiliğine tayin edildi. III. Yezîd döneminde (744) el-Cezîre, Ermîniyye, Azerbacan ve Musul valili-

ğini sürdüren Mervân, III. Yezîd'in ölümünden sonra yaşanan taht kavgasına katıldı (Kurt 2004, s.227). İbrahim b. Velîd'e karşı taht mücadelesine girişen Mervân b. Muhammed, Ermîniye'den gelerek Harrân'da adına hutbe okuttu ve ardından da el-Cezîre halkından biat aldı (el-Ya'kûbî 1993, II, s.267). Nitekim Mervân, el-Cezîre, Kinnesrin ve Humus halkından aldığı destekle *Aynu'l-Cer* adlı yerde İbrahim'in ordusunu mağlup ederek, Safer 127 (Aralık 744) yılında, Emevî tahtına oturdu (el-Ya'kûbî 1993, II, s.268). Mervân (744-750) söz konusu mücadelede Yemânîlerin/Kelb Kabilesi'nin desteklediği İbrahim'e karşı Kuzeyli Araplar yani Kaysilerin desteğini aldı (Kurt 2004, s.228). Şüphesiz bu durum el-Cezîre'de Kaysilerin sayısının gittikçe arttığına işaret etmektedir.

Mervân bir taraftan Suriye'de Yemânîlerin sebep olduğu karışıklıklar ile meşgul olurken diğer taraftan da el-Cezîre'de Hâricîlerin çıkardığı ed-Dahhâk b. Kays eş-Şeybânî'nin liderliğindeki isyan ile uğraşıyordu (127/745). Oldukça güçlenen Hâricîler 127 (745) yılında Kûfe'yi ele geçirirken (Kurt 2004, s.228) Mervân da 128 (746) yılında Suriye'deki isyanları bastırarak Humus'u muhasara altına aldı. Diğer taraftan da el-Cezîre'de vekil olarak bıraktığı oğlu Abdullah'ı yedi veya sekiz bin kişilik bir ordu ile ed-Dahhâk'ın üzerine gönderdi (et-Taberî 1387, VII, s.345; İbn Miskeveyh 2001, III, s.238-239). Abdullah Nusaybin'e ulaştığında yüz binden fazla bir orduya önderlik yapan ed-Dahhâk tarafından kuşatıldı (et-Taberî 1387, VII, s.345)⁷. Gelişmeler karşısında el-Cezîre'ye dönen Mervan Keferîtûsâ yakınlarında 128 (746) yılında el-Guzz adlı yerde ed-Dahhâk'ı mağlup ederek bölgede emniyeti sağlamaya muvaffak oldu (Halife b. Hayyât 1397, s.379; et-Taberî 1387, VII, s.345; İbn Miskeveyh 2001, III, s. 238-239; İbnü'l-Cevzî 1992, VII, s.266)⁸.

⁷ İbnü'l-Cevzî'ye (1992, VII, s.266) göre Dahhâk ile birlikte hareket edenlerin sayısı yüz yirmi bin kişi idi.

⁸ el-Ya'kûbî (1993, II, s.269) bu hadisenin 127 (745) yılında gerçekleştiğini kaydetmektedir.

2. Abbâsiler Döneminde Nusaybin

Son Emevî Halifesi Mervân döneminin en dikkat çekici hususiyetlerinden biri hiç şüphesiz Emevî topraklarında özellikle de Horasan'da muhalif unsurların bir isyan hazırlığı içerisinde olmalarıydı. Söz konusu faaliyetleri organize eden Ebû Müslim el-Horasanî, 129 (749) yılında siyah bayrağını açarak Abbâsî ihtilalini başlattı (Kurt 2004, s.228). Emevîlerin Horasan valisi Nasr b. Seyyâr'ı mağlup ederek, 131 (749) yılına kadar sırasıyla Merv, Nişabur ve Kumis gibi şehirlerden sonra Horasan'ın tamamına hâkim oldu. Bunları takiben batıya doğru ilerleyen ihtilalciler 132 (749) yılında Kûfe'yi alarak Ebû'l-Abbâs es-Seffâh'ı (750-754) Halife ilan ettiler. Zap suyu sahilinde Abbâsîlere mağlup olan son Emevî Halifesi Mervân ise önce Harrân'a ardından da Mısır'a doğru kaçarken Bûsîr adlı mevkide yenilerek öldürüldü (Kurt 2004, s.229). Emevîlerin yıkılmasından sonra Ebû'l-Abbâs es-Seffâh, Azerbaycan ve Ermîniyye ile birlikte Nusaybin'in de içinde bulunduğu el-Cezîre bölgesinin valiliğine kardeşi Ebû Cafer Mansûr'u getirerek (İbnü'l-Esîr 1987, V, s.87; Türkçe trc. 1991, V, s.361) Nusaybin'de Abbâsî hâkimiyetini başlatmış oldu.

Halife Ebû'l-Abbâs'ın vefatından sonra Abbâsî Halifesi olan kardeşi Ebû Cafer Mansur (754-775), 137 (754-755) yılında amcası Abadullah b. Alî'nin isyanı ile karşılaştı. İsyanı bastırmak için Ebû Müslim el-Horasanî komutasında el-Cezîre'ye askerî birlikler sevk edilince Abdullah kuşatmakta olduğu Harrân önlerinden ayrılarak Nusaybin'e geldi ve şehrin etrafına hendekler kazmak suretiyle savunma tedbirleri aldı. Ancak Abadullah'ın hazırlıklarını haber alan Ebû Müslim Nusaybin'e doğru ilerlerken hileye başvurarak Abdullah'a mektup gönderip Mansûr'un kendisini Şam'a tayin ettiğini ve amacının Nusaybin'e saldırmak olmadığını söyledi. Bu şekilde Abdullah ile birlikte hareket eden Şamlı askerleri kaygılandırmayı amaçlamıştı. Böylece Abdullah'ın ordusunda bulunan Şamlılar aileleri için telaşlanarak Abdullah'a baskı yaptılar ve onu Şam'a gitmeye ikna ettiler. Amacına ulaşan Ebû Müslim, Şamlıların mevzilerini terk etmesi üzerine Abdullah'ın karargâhını ele geçirdi (et-Taberî 1387, VII, s.476-477; İbn Miskevîh 2001, III, s.351-

352). Yaptığı yanlışı fark eden Abdullah ise geri dönerek Nusaybin yakınlarında Deyru'l-Aver'de⁹ (el-Mes'ûdî 2005, III, s.275) Ebû Müslim ile savaşa tutuştu. Beş ay süren bu savaş sonucunda mağlup olan Abdullah, Basra'daki kardeşi Süleyman b. Ali'ye sığındı (et-Taberî, 1387, VII, s.476-477; el-Mes'ûdî 2005, III, s.275; Yılmaz 2015, s.93).

Abdullah b. Ali'nin sebep olduğu kargaşa sona erdirilince el-Cezîre bölgesine 137 (754-755) yılında Humeyd b. Kahtabe tayin edildi (İbnü'l-Esîr 1987, V, s.115; Türkçe trc. 1991, V, s.393). Humeyd'in el-Cezîre valiliği esnasında el-Cezîre bölgesinde Hâricîlerin faaliyetlerinde artışlar görülmeye başlandı. Bu cümleden Hâricî Mülebbed b. Harmele eş-Şeybânî 137 (754-755) yılında isyan ederek Humeyd b. Kahtabe dâhil olmak üzere Ebû Cafer Mansûr'un gönderdiği orduları da mağlup etti (İbn Miskeveyh 2001, III, s.369). Nusaybin'i de etkileyen bu isyan bir yıl sonra yani 138 (755-756) yılında Hâzım b. Huzeyme tarafından bastırılabilirdi (İbn Miskeveyh 2001, III, s.370).

Humeyd'den sonra el-Cezîre'ye tayin edilen valilerin görev sürelerinin uzun sürmediği ve vali değişikliklerinin sıklıkla yaşandığı görülmektedir (İbnü'l-Esîr 1987, V, s.135,207,214; Türkçe trc. 1991, V, s.415; VI, s.14,21). El-Cezîre valiliğine 159 (775-776) yılında Fadl b. Sâlih getirildikten (İbnü'l-Esîr 1987, V, s.232; Türkçe trc. 1991, VI, s.43) bir yıl sonra el-Mehdî döneminde (775-785) Bâcermâ'da isyan eden Abdusselâm b. Hâşim el-Yeşkürî ilerleyerek Nusaybin önlerine kadar ulaştı. Bu sırada Nusaybin'de bulunan Benî Cafer'den haraç emiri el-Menhâl b. İmrân b. Kinân el-Kilâbî yirmi bin dinar ödemek suretiyle Abdusselâm'ın şehre girmeden Re'su'l-Ayn'a doğru gitmesini sağladı (Halife b. Hayyât 1397, s.443).

Sekizinci asrın sonlarından itibaren el-Cezîre bölgesinde özellikle de Rebia Kabilesi'nin meskûn bulunduğu alanlarda Hâricî isyanlarında artışlar görülmeye başlandı. Musul'da ortaya çıkan Yâsin el-Hâricî 168 (784-785) yılında Nusaybin'in de

⁹ Deyru'l-A'ver'in Nusaybin yakınlarında olduğu el-Mes'ûdî tarafından kaydedilmesine rağmen Yakut el-Hâmevî (I, 1957: 499) söz konusu yerin Kûfe'nin karşısında olduğunu ifade etmektedir.

içinde bulunduğu Rebia bölgesinin birçok yerini ele geçirmeyi başardı (İbnü'l-Esîr 1987, V, s.257; Türkçe trc. 1991, VI, s.73). Yâsin el-Hâricî'den sonra Sahsah eş-Şeybânî adında bir Hâricî 171 (787-788) yılında Musul taraflarında ortaya çıktı. Abbâsî ordularını mağlup ederek Rebia bölgesinin birçok şehrine hâkim olan Sahsah, Harun er-Reşid'in (786-809) gönderdiği birlikler tarafından Durayn adlı yerde mağlup edilerek öldürüldü (İbnü'l-Esîr 1987, V, s.281; Türkçe trc. 1991, VI, s.103-104). Çok geçmeden 176 (792-793) yılında Râzân'da isyan eden ve Benü Şeybân'ın desteğini alan el-Fadl b. Ebî Saîd, el-Cezîre'ye ulaşarak Nusaybin'i ele geçirdikten sonra Amid, Dârâ, Hilât ve Erzen üzerinde baskı kurarak bölgeye hâkim oldu. Üzerine gönderilen Musul ordusunu da Zap Nehri kıyısında mağlup ederek geri çekilmeye icbar etmesine rağmen, dağılan Musul ordusunun toparlanarak geri dönmesiyle mağlup olarak öldürüldü (Halife b. Hayyât 1397, s.453-454).

El-Cezîre'de, 178 (794-795) yılında Velid b. Tarîf et-Tağlibî'nin önderlik ettiği yeni bir Hâricî isyanı ortaya çıktı. İsyân esnasında Velid, Dârâ, Amid, Meyyâfârikîn ve Erzen'i baskı altında tutarak yirmi bin dinar aldı. Akabinde de daha kuzeye ilerleyerek Hilât'ı yirmi gün boyunca muhasara etti ve buradan da otuz bin dinar alarak Nusaybin'e ulaştı. Bu sırada Nusaybin'de İbrahim b. Hâzim b. Huzeyme ve Benî Tağlib'ten Bezâr adında biri bulunmaktaydı. Şehri ele geçiren Velid, İbrahim'i öldürdü ve şehrin kapılarını beş gün boyunca açık tuttu. Yaklaşık beş bin kişiyi öldürdü ve çok miktarda da erzak ele geçirdi. Bir müddet sonra Cafer b. Abdullah b. Hâşim et-Tağlibî Nusaybin'i elli bin dinar karşılığında Velid'ten satın aldı. Harun er-Reşid, Velid'in elde ettiği ganimetlerle güçlenmesinden dolayı Yezid b. Mezyed b. Zaide eş-Şeybânî'yi bir ordu ile el-Cezîre'ye gönderdi (Halife b. Hayyât 1397, s.451-452). El-Cezîre'ye ulaşan Yezid, Ramazan 179 (Kasım 795) yılında Velid'i mağlub ederek öldürdü ve el-Cezîre bölgesinde sükûneti sağlamaya muvaffak oldu (İbn Miskeveyh 2001, III, s.523).

Hazarlar, 183 (799-800) yılında Bâbu'l-Ebvâb'tan harekete geçerek Müslüman topraklarına doğru saldırıya geçtiklerinde (İbnü'l-Esîr 1987, V, s.319, Türkçe trc. İbnü'l-Esîr 1991, VI, s.149)

Harun er-Reşid onlara karşı Yezîd b. Mezyed'i görevlendirdi ve takviye amacıyla Huzeyme b. Hâzîm'i de Nusaybin'e yerleştirdi (et-Taberî 1387, VIII, s.270; İbn Miskeveyh 2001, III, s.526). Harun Reşid'den sonra Halife olan Emin (809-813) de 193 (808-809) yılında el-Cezîre valiliğine Huzeyme b. Hâzîm'ı getirdi (İbnü'l-Esîr 1987, V, s.362; Türkçe trc. 1991, VI, s.201). Emin'in hilafeti döneminde kardeşi Me'mun'un muhalefeti ile karşılaşarak yapmış olduğu mücadeleyi kaybetmiş ve hilafeti Me'mun'a kaptırmıştı. Halife olan Me'mun (813-833), 24 Muharrem 215 (23 Mart 830) tarihinde Bizans seferine çıktığında, Tekrit, Musul ve Nusaybin üzerinden Harrân, er-Ruhâ (Urfa) ve Menbic'e kadar ulaşmıştı (İbn Tayfûr 2009, s.276-277). Me'mun'dan sonra Halife olan Mutasım (833-842) ise Bizans üzerine yaptığı bir sefer esnasında, oğlu Abbâs'ın isyanı ile karşılaştı. Bu isyana destek verdiği için 223 (837-838) yılında Nusaybin'de mukim Ömer el-Fergânî'nin üzerine yürüyerek onu ele geçirdi ve bir kuyuya atarak diri diri gömdü (İbn Miskeveyh 2001, IV, s.242).

El-Cezîre özellikle de Diyâr-ı Rebia, Hâricî isyanlarının merkezi olma özelliğini hiç kaybetmedi. Bu cümleden 231 (845-846) yılında Muhammed b. Abdullah es-Sa'lebî (İbnü'l-Esîr 1987, VI s.88; Türkçe trc. 1991, VII, s.27-28), 248 (862-863) yılında Muhammed b. Amr (İbnü'l-Esîr 1987, VI s.151; Türkçe trc. 1991, VII, s.105-106) gibi Hâricîlerin çıkardıkları isyanlar bastırıldı. Bu isyanlardan en önemlisi Müsâvir b. Abdülhamid b. Müsâvir eş-Şârî'nin liderliğinde 252 (866) yılında Bevâzîc'de ortaya çıktı (İbnü'l-Esîr 1987, VI s.186-187; Türkçe trc. 1991, VII, s.148). Etrafına topladığı kalabalık bir topluluk ile kısa sürede güçlenen Müsâvir, 254 (868) yılında Musul valisi Hasan b. Eyyûb et-Tağlibî ile Hamdânîlerin atası olan Hamdân b. Hamdûn'u, Zeyyât adında dar bir vadide mağlup ederek (İbn Miskeveyh 2001, IV, s.416) el-Cezîre'de önemli bir mevki elde etti. Söz konusu isyanı bastırmak için Halife Mutemid'in (870-892) görevlendirdiği Müflih adındaki komutan 256 (870) yılında Sincar, Nusaybin ve Habur gibi şehirleri kısa süreliğine istirdat etmesine rağmen Müflih'in Müsâvir ile karşılaşmadan geri dönmelerinden dolayı mezkûr şehirler yeniden Müsâvir'in eline geçti (İbnü'l-Esîr 1987, VI s.219-220; Türkçe trc. 1991, VII, s.190-191).

Müsâvir'in 263 (876-877) yılında vefat etmesinden sonra da bölgedeki Hâriciler Hârûn b. Abdullah el-Beceli önderliğinde Musul ve etrafının haracını toplamaya devam ettiler (İbnü'l-Esîr 1987, VI s.272; Türkçe trc. 1991, VII, s.257).

Halife Mutemid döneminde (870-892) Nusaybin ve çevresinde Benî Tağlib kabilesinden Hamdân b. Hamdûn ve İshâk b. Eyyûb b. Ahmed et-Tağlibî'nin rollerinin artmaya başladığı görülmektedir. Şüphesiz bu etkinin artmasında el-Cezîre bölgesine tayin edilen valiler arasında yaşanan çekişmelerin etkisi oldukça fazla idi. Ahmed b. Musa 266 (879-880) yılında Diyâr-ı Rebia üzerine yürüdüğünde bölgenin valiliğini Musâ b. Ota-muş'a verdi. Söz konusu atamayı kabul etmeyen İshâk b. Kundâcık ise Ahmed b. Musa'dan ayrılarak Musul'a gitti ve Hamdan b. Hamdûn ve İshâk b. Eyyûb b. Ahmed et-Tağlebî ile mücadeleye koyuldu. Taraflar arasında Nehr-i Eyyub civarında Tell Musa adlı yerde meydana gelen savaşta, İbn Kundâcık, Hamdân ve İbn Eyyûb'u mağlup ederek geri çekilmeye zorladı. Bu mağlubiyetten sonra İbn Eyyûb, Nusaybin'e, Hamdan b. Hamdûn ve Ali b. Davud ise Nisâbûr'a gitti. İbn Eyyûb'u takibe koyulan İbn Kundâcık ise Diyâr-ı Rebia ve Nusaybin'i ele geçirdi (et-Taberî 1387, IX, s.553; el-Ezdî 2006, II, s.100; İbn Haldûn 1988, IV, s.291).

İbn Kundâcık'ın elde ettiği başarı karşısında halife de Diyâr-ı Rebia ve Nusaybin'in yönetimini ona vermek zorunda kaldı (et-Taberî, 1387, IX, s.553; el-Ezdî 2006, II, s.100). El-Cezîre emîrleri arasında yaşanan bu dâhili çekişmeler ve kavgalar Bizans'ın Diyâr-ı Rebia üzerine saldırıya geçmesine neden oldu. Nitekim Bizans saldırıları artınca durumdan muzdarip olan Nusaybin ve Musul halkı da cihad için çağrılarda bulundular (et-Taberî 1387, IX, s.549; Azimli 2009, s.81; Apak, 2012, IV, s.338). Söz konusu bu çağruların karşılık bulup bulmadığı bilinmemekle birlikte 267 (880-881) yılında Nusaybin ve çevresine doğru ilerleyen Humaraveyh b. Ahmed b. Tolun (884-896) dâhili çekişmelerden istifade ederek Nusaybin ve Dârâ gibi yerleri ele geçirdi (İbnü'l-Ezrâk 2014, s.418). Ancak İbn Kundâcık, mücadeleye devam etmek suretiyle 275 (888-889) yılında Diyâr-ı Rebia ve Diyâr-ı Mudar'a yeniden hâkim olmayı başardı (İb-

nü'l-Esîr 1987, VI s.353-354; Türkçe trc. 1991, VII, s.361)¹⁰. İbn Kundâcîk'ın 278 (891-892) yılındaki vefatından sonra Musul ve Diyâr-ı Rebia Muhammed b. İshâk'ın yönetimi altına girdi (İbnü'l-Esîr 1987, VI s.367; Türkçe trc. 1991, VII, s.377; İbn Şeddâd 1978, III/I, s.31). Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşıldığı üzere Abbâsiler döneminde Nusaybin ve çevresinde Hâricîler, Bizans ve belki de en önemlisi valiler arasında yaşanan erk kavgaları bölgenin siyasî ve ekonomik hayatında önemli tahribatlar meydana getirmişti. Vali ve komutanlar arasındaki çekişmeler de merkezi otoritenin zayıflamasına paralel olarak Nusaybin ve çevresinde kabile güçlerinin etkisinin artmasına neden olduğundan Hamdânîler gibi yerel emîrlikler ortaya çıktı.

3.Hamdânîler Döneminde Nusaybin

Abbâsîlerin zayıflamasına bağlı olarak merkeze uzak vilayetlerin yönetiminde ve kontrolünde ciddi problemler ortaya çıkmaya başladı. Bu sebepten vilayetlere gönderilen valiler veya komutanlar gittikleri yerlerde bağımsız bir şekilde hareket etmek suretiyle merkeze bağılıklarını sonlandırmaktaydılar. Böylece IX. asrın sonlarından itibaren Abbâsîlerin uzak vilayetler üzerindeki otoriteleri yok denecek kadar azaldı. Söz konusu gelişmelerden dolayı Tağlib Kabilesi'nden Hamdân b. Hamdûn'un atası olduğu, tarih kitaplarında *Hamdânîyyin* (Hamdânîler) şeklinde adlandırılan ve sınırları Musul ve el-Cezîre bölgesi ile Haleb'e kadar uzanan sahada yeni bir devlet ortaya çıktı. Hamdânîlerin devlet kurmalarını kolaylaştıran temel hususiyet onların mensup oldukları Tağlib Kabilesi'nin dördüncü yüzyıldan itibaren Nusaybin ve Sincar çevresine göç ederek nüfusun ekseriyetini oluşturmalarından kaynaklanmaktaydı (el-Ka'bi 2009, s.62). Hamdânîlerin atası Hamdân b. Hamdûn ilk defa 281 (894-895) yılında Mardin ve Dârâ'yı ele geçirmek suretiyle tarih sahnesinde görünmeye başladı. Hamdân'ın Mardin hâkimiyeti Halife Mutazıd'ın (892-902)

¹⁰ İbn Şeddâd'a göre (1978, III/I, s.31) İbn Kundâcîk 276 (889-890) yılında Diyâr-ı Rebia'yı yeniden ele geçirdi.

yaptığı bir seferde son buldu ve Mardin Kalesi'nin surları da yıkıldı (İbn Şeddâd 1978, III/I, s.126).

Hamdân'ın el-Cezîre bölgesindeki siyasi olayların bir aktörü olarak ortaya çıkması ile birlikte Hamdân'ın çocuklarının da etkileri artmaya başladı. Bu cümleden Halife Müktefi (902-908) döneminde Hamdân'ın oğlu Hüseyin b. Hamdân, 292 (904-905) yılında Diyâr-ı Rebia valiliğine getirildi (İbn Şeddâd 1978, III/I, s.127). Bir yıl sonra da Hamdân'ın diğer oğlu Ebû'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân, Musul ve çevresinin yönetimine atandı (293/905-906) (İbnü'l-Esîr 1987, VI, s.426-427; Türkçe trc. 1991, VII, s.449). Halife Muktedir (908-932), Ebû'l-Heycâ'yı Safer 301'de (Eylül-Ekim 913) azletmesine rağmen, 302 (914) yılında yeniden görevine iade etti (İbnü'l-Esîr 1987, VI, s.487; Türkçe trc. 1991, VII, s.68,79). Bu azil ve atamalara rağmen Hamdânîlerin bölgedeki etkilerinin artmaya başladığı ve halifenin de bunu değerlendirmek istediği anlaşılmaktadır.

Halife Muktedir 303 (915) yılında Nusaybin, Dârâ ve Mardin'i Hamdânîleri göz ardı ederek İsmail b. Ali'ye verince (İbnü'l-Ezrâk 2014, s.408) Diyâr-ı Rebia hâkimi Hüseyin isyan ederek ödemesi gereken malları göndermedi ve bunun üzerine halifenin gönderdiği birlikler karşısında mağlup olarak esir düştü (İbnü'l-Esîr 1987, VI, s.488-489; Türkçe trc. 1991, VIII, s.81-82). Hüseyin'in esir düşmesinden sonra Diyâr-ı Rebia bölgesinin yönetimine getirilen Osman el-Ganevî bu görevi 307 (919-920) yılına kadar ifa etti (İbn Şeddâd 1978, III/I, s.127). Osman el-Ganevî'den sonra halife, Hamdân'ın çocuklarından İbrahim b. Hamdân'ı (Muharrem 308/Mayıs-Haziran 920) (İbnü'l-Esîr 1987, VII, s.506; Türkçe trc. 1991, VIII, s.104; İbn Şeddâd 1978, III/I, s.127) ve ondan sonra da Dâvud b. Hamdân'ı Diyâr-ı Rebia bölgesinin yönetimine tayin etti (İbnü'l-Esîr 1987, VII, s.6; Türkçe trc. 1991, VIII, s.111). Dâvud bu görevi 318 (930-931) yılında azledilene kadar sürdürdü (İbn Şeddâd 1978, III/I, s.127).

Halife Muktedir tarafından 317 (929) yılında Musul ve çevresine vali tayin edilen Hamdânî ailesinden Nâsiruddevle el-Hasan b. Ebû'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân, aynı yıl içinde Nusaybin'e saldırarak şehre hâkim olan İbn Matar adında bir

Hâricî'nin çıkardığı isyanı bastırdı ve şehre hâkim oldu (İbnü'l-Esîr 1987, VII, s.58; Türkçe trc. 1991, VIII, s.179). Bu başarıya rağmen Musul valiliğine Rebiyülevvel 318 (Nisan 930) yılında Nâsıruddevle'nin yerine amcaları Said ve Nasr tayin edildi (İbnü'l-Esîr 1987, VII, s.60; Türkçe trc. 1991, VIII, s.181). Diğer taraftan da Dâvud b. Hamdân Diyâr-ı Rebia valiliğinden azledildi (İbn Şeddâd 1978, III/I, s.127) ve Diyâr-ı Rebia, Nusaybin, Sincar, Hâbûr, Re'su'l-Ayn, Diyâr-ı Bekr ve Meyyâfârikîn Nâsıruddevle'ye tevdi edildi (İbnü'l-Esîr 1987, VII, s.60; Türkçe trc. 1991, VIII, s.181). Söz konusu bölgenin yönetimini üzerine alan Nâsıruddevle, Şaban 318 (Ağustos-Eylül 930) tarihinde Nusaybin ve çevresinde el-Ağarr b. Matara es-Sa'lebî adında bir Hâricî'nin çıkardığı isyanı bastırmaya muvaffak oldu (İbnü'l-Esîr 1987, VII, s.62; Türkçe trc. 1991, VIII, s.183-184)¹¹. Bu gelişmelerden sonra Diyâr-ı Rebia bölgesinin valiliği muhtemelen Ebû'l-Ala Saîd b. Hamdân'a verildi (İbnü'l-Esîr 1987, VII, s.69-70; Türkçe trc. 1991, VIII, s.194).

Musul'un Hamdânî Emîri Nâsıruddevle 323 (934-935) yılında halife tarafından azledildi; ancak Nâsıruddevle bu durumu kabul etmeyerek yerine atanan amcası Ebû'l-Ala Said b. Hamdân'ı öldürdü ve Musul'a tek başına hâkim oldu (İbnü'l-Esîr 1987, VII, s.114). Halife er-Razî (934-940) Nâsıruddevle'nin tutumu karşısında Recep 323 (Haziran-Temmuz 935) (İbn Zafir 1985, s.16; Türkçe trc. 2011, s.29) yılında İbn Mukle'yi Musul üzerine göndererek Nâsıruddevle'nin buradaki hâkimiyetine son verdi (İbnü'l-Esîr 1987, VII, s.115; Türkçe trc. 1991, VIII, s.258). Musul'u ele geçirmeyi başaran İbn Mukle ise Musul ve Diyâr-ı Rebia'ya Ali b. Halef b. Tinnâb'a bıraktı ve ona yardımcı olması için de Mâkerd ed-Deylemî'yi görevlendirdi (İbn Miskeveyh 2001, V, s.418). Bu sırada ez-Zevezân'a¹² doğru kaçan Nâsıruddevle, İbn Mukle'nin Musul'dan ayrılmasından sonra

¹¹ el-Mes'ûdî, (2005, III, s.134) 318 yılında Arûn adında bir Hâricî'nin Kefertûsâ'da isyan ettiğini ve ardından da Nusaybin'e kadar ulaştığını kaydetmektedir.

¹² Ermîniyye dağları, Ahlât, Azarbeycân, Diyâr-ı Bekr ve Musul arasında yer alan bölgeye verilen isimdir bkz. Yakut, 1995, III, s.158.

Nusaybin önlerine gelerek Bâbu'r-Rum kapısı önünde karargâh kurdu ve şehirde bulunan İbn Mukle'nin naibi Mâkerd ed-Deylemî şehri teslim etmek zorunda kaldı. Ardından da affedilmesi için halifeye haber gönderdi ve halife de bunu kabul ederek onu yerinde bıraktı (İbn Miskeveyh 2001, V, s.521-522; İbn Zafir 1985, s.15-16; Türkçe trc. 2011, s.27-29).

Nusaybin, Nâsıruddevle'nin Abbâsiler ile yaptığı mücadelelerde umumiyetle bir sığınak vazifesi görmekteydi. Bu cümleden Nâsıruddevle'nin Musul için Bağdat'a göndermesi gereken vergiyi geciktirmesinden dolayı 3 Muharrem 327 (31 Ekim 938) tarihinde Halife er-Razî ve Emirü'l-ümera Beckem'in saldırısına uğradığında Nâsırudddevle şehri terk ederek Nusaybin'e gitmişti. Ancak halifelik merkezinde yaşanan birtakım olaylardan dolayı halife ve Beckem, Bağdat'a dönmek zorunda kaldıkları için Nâsıruddevle Nusaybin ve Musul'u yeniden ele geçirdi. Halife de sonuç elde edilemeyen bu çekişmelerden sonra Diyâr-ı Rebia'yı beş yüz bin dirhem karşılığında Nâsıruddevle'ye verdi (et-Taberî 1387, XI, s.317; İbn Miskeveyh 2001, VI, s.13-14; İbn Tağrıberdi t.y., III, s.264). Bu gelişmeler ile birlikte Nâsıruddevle de muhtemelen Nusaybin ve çevresinin yönetimini kardeşi Seyfüddevle'ye bırakmıştı (İbn Zafir 1985, s.27; Türkçe trc. 2011, s.52).

330 (941-942) yılına gelindiğinde Beridîlerin Bağdat'ta sebep olduğu karşılıklıklardan dolayı Nâsıruddevle, Nusaybin'de mukim kardeşi Seyfüddevle'yi Bağdat'a göndererek duruma hâkim oldu (İbn Zafir 1985, s.29; Türkçe trc. 2011, s.55-57). Seyfüddevle'nin Bağdat'a gidişinden sonra Nusaybin Adl el-Beckemî tarafından istila edildi (et-Taberî 1387, XI, s.335; es-Sulî 1935, s.240). Bu durum karşısında Nâsıruddevle'nin gönderdiği birlikler Adl'ı mağlup ederek Nusaybin'i yeniden ele geçirdi (et-Taberî 1387, XI, s.337).

25 Ramazan 331 (2 Haziran 943) tarihinde Emirü'l-ümerâlik makamına getirilen Tüzün (İbnü'l-Esîr 1987, VII, s.173; Türkçe trc. 1991, VIII, s.338) ile anlaşmazlığa düşen Halife el-Müttakî (940-944) Bağdat'ı terk ederek 332 (943) yılında Musul'a gitti. Bunun üzerine Tüzün halifeyi takiben Musul'a doğru yola koyulunca Nâsıruddevle daha önceleri yaptığı gibi şehri

terk ederek halife ile birlikte Nusaybin'e gitti (et-Taberî 1387, XI, s.341-342; es-Sulî 1935, s.257. el-Mes'ûdî 2005, IV, s. 304; İbn Miskeveyh 2001, VI, s.81-82). Bu sırada yapılan görüşmeler ile Musul ve çevresinin üç yıl süre ile üç milyon altı yüz bin dirhem karşılığında Nâsiruddevle'ye verilmesi kararlaştırılınca halife de Bağdat'a geri döndü (et-Taberî 1387, XI, s.341-342; İbn Miskeveyh 2001, VI, s.81-82). Nitekim 335 (946-947) yılında maiyetinde bulunan Türklerin isyanı ile karşılaşan Nâsiruddevle yeniden Nusaybin'e gitmek zorunda kalmış ve ancak Büveyhi Emîri Muizzüddeve' den aldığı destekle Musul'a geri dönebilmişti (İbn Miskeveyh 2001, VI, s.139-140).

Yukarıda verilen bilgilere ek olarak Nâsiruddevle, göndermesi gereken meblağı geciktirdiği için zaman zaman Büveyhi Emîri Muizzüddeve'nin saldırılarına da maruz kalmaktaydı. Nâsiruddevle söz konusu bu saldırılardan daha önce olduğu gibi Nusaybin'e sığınmak suretiyle uzaklaşmaya çalışıyordu (et-Taberî 1387, XI, s.367; İbnü'l-Ezrâk 2014, s.427). Nâsiruddevle'nin bu tutumu ile ilgili olarak İbn Zâfir (1985, s.18; Türkçe trc. 2011, s.34) şu ifadeleri kullanmaktaydı: *"Nâsiruddevle Büveyhi emiri Muizzüddeve'ye vergi vermek istemiyordu. Çünkü Muizzüddeve onun gönderdiği mallar ile Nasruddevle'ye karşı ordu toplamaktaydı. Nasruddevle onunla savaşmayı da tercih etmiyordu. Bunun yerine mallarını kaleye kapatarak şehirde yiyecek ve yem sıkıntısı oluşturuyordu. Muizzüddeve, Musul'a yaklaştığında Nâsiruddevle şehirden ayrılır ve Nusaybin, Amid ve çevresinde bulunan şehirlere sığınırdu"*.

Nâsiruddevle 347 (958-959) yılında ödemesi gereken meblağı geciktirdiğinden (et-Taberî 1387, XI, s.384; Gregory Abû'l-Farac 1987, I, s.260) yeniden Muizzüddeve ile karşı karşıya gelmiş ve Cemaziyülahir 347 (Ağustos 958) yılında Musul'u terk ederek Nusaybin'e oradan da Haleb'te bulunan Seyfüddevle'nin yanına gitmek zorunda kalmıştı (İbn Miskeveyh 2001, VI, s.209-211; el-Antâkî 1990, s.89; İbnü'l-Esir 1987, VII, s. 260-261; Türkçe trc. 1991, VIII, s.451-452; Gregory Abû'l-Farac 1987, I, s.260; İbn Tağrıberdi t.y., III, s.319). Nâsiruddevle kardeşi Seyfüddevle'nin tavassutu ile Musul'a dönerken (İbn Miskeveyh 2001, VI, s.212) bu çekişmelerden istifade eden Bizans

birlikleri de Nusaybin'e kadar uzanan sahada yağmalarda bulundular (İbnü'l-Ezrâk 2014, s.431).

Muizzüddeve, 353 (964) yılında vergi hususunda Nâsiruddeve ile yeniden anlaşmazlığa düştüğü için Musul üzerine yürüdüğünde Nâsiruddeve mutad olduğu üzere şehri terk ederek Nusaybin'e iltica etti (İbn Miskeveyh 2001, VI, s.244; İbnü'l-Esîr 1987, VII, s.282-283; Türkçe trc. 1991, VIII, s.477-478; İbn Zafir 1985, s.19; Türkçe trc. 2011, s.35). Nâsiruddeve'yi takiben Nusaybin'e ulaşan Muizzüddeve şehri ele geçirmesine rağmen Nâsiruddeve'nin Musul cihetinde ortaya çıkması üzerine geri dönmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Nâsiruddeve de Nusaybin'e gelince Muizzüddeve de yaşanan mücadelelerden bir netice alamayacağını düşünerek Musul, Diyar-ı Rebia, Rahbe ve diğer şehirleri altı milyon iki yüz bin dirhem karşılığında Nâsiruddeve'nin oğlu Ebû Tağlib'e iltizam etti ve ardından da Bağdat'a döndü (İbn Miskeveyh VI, 2001, s.246; İbnü'l-Esîr 1987, VII, s.282-283; Türkçe trc. 1987, VIII, s.477-478; el-Hemedânî 1958, s.187-188).

Diyâr-ı Rebia'nın Ebû Tağlib'e verilmesine rağmen Nusaybin'in yönetiminin Seyfüddevle'de olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Bizans birlikleri 355 (965-966) yılında Nusaybin önlerine ulaştıklarında (Honigmann 1970, s.92) şehirde Seyfüddevle bulunuyordu (İbnü'l-Esîr 1987, VII, s.295; Türkçe trc. 1991, VIII, s.493). Seyfüddevle Safer 356 (Ocak-Şubat 967) yılında vefat edince de Nusaybin ve Rakka'yı Hamdân b. Nâsiruddeve ele geçirdi (İbn Zafir 1985, s.39,41; Türkçe trc. 2011, s.80,83). Ebû Tağlib 358 (969) yılında babası Nâsiruddeve'yi tevkif ettikten sonra (İbn Miskeveyh 2001, VI, s.294. İbnü'l-Esîr 1987, VII, s.311-313; Türkçe trc. 1991, VIII, s.509-512) kardeşi Ebû'l-Fevâris Muhammed'i Nusaybin'de bulunan Hamdân'ın üzerine gönderdi. Bu mücadelede mağlup olan Hamdân ise Bağdat'a kaçarak Büveyhî emîri Bahtiyâr'a sığındı (İbnü'l-Esîr 1987, VII, s.312; Türkçe trc. 1991, VIII, s.509-512). Böylece Ebû'l-Fevâris Muhammed'in kontrolüne geçen Nusaybin, et-Taberî'ye (1387, XI, s.419) göre 359 (969-970), İbn Miskeveyh (2001, VI, s.332 Tahran) ve İbn Zâfir'e göre ise (1985, s.42; Türkçe trc. 2011, s.87) 360 (970-971) yılında Ebû Tağlib'in yönetimi altına girdi.

Nusaybin ve çevresinde Hamdânî aile bireyleri arasında yaşanan çekişmelerden dolayı Bizans birlikleri, Zilhicce 361 (Eylül-Ekim 972) (el-Antâkî 1990, s.149) yılında er-Ruhâ'dan (Urfa) Nusaybin'e kadar uzanan bölgede saldırılarda bulunarak çok sayıda esir ve ganimet elde ettiler (İbn Miskeveyh 2001, VI, s.345. İbnü'l-Ezrâk 2014, s.440). Yaklaşık yirmi beş gün bölgede kalan (et-Taberî 1387, XI, s.428; İbnü'l-Cevzî 1992, XIV, s.214. İbn Zafir 1985, s.42-43; Türkçe trc. s.88-89) Bizans'ın doğu domestikosu Mileh (Melias) (Honigmann 1970, s.96), 1 Muharrem 362 (12 Ekim 972) tarihinde Nusaybin'e girdi ve çok sayıda insanı öldürdü (el-Antâkî 1990, s.148; İbn Zafir 1985, s.42-43; Türkçe trc. 2011, s.88-89; Gregory Abû'l-Farac 1987, I, s.268). Mileh'e karşı koyamayan Ebû Tağlib ise ona mal ve para göndererek anlaşma yapmak zorunda kaldı (et-Taberî 1387, XI, s.428; İbn Zafir 1985, s.42-43; Türkçe trc. 2011, s.88-89). Ebû Tağlib'in bu tutumu karşısında Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebia halkı Bağdat'a giderek mescid ve pazarlarda başına gelenleri anlatıp yardım talebinde bulundular ve halife el-Mutî'nin (946-974) sarayına saldırdılar (İbn Miskeveyh 2001, VI, s.345; el-Antâkî, 1990, s.149; İbnü'l-Cevzî 1992, XIV, s.214).

Musul ve çevresine hâkim olan Hamdânîler, olası saldırılar karşısında mallarını çevrede bulunan yerlere saklar ve böylece Musul'a girecek düşmanlarını zor durumda bırakırlardı (İbn Miskeveyh 2001, VI, s.431). Hamdânîler ile fasılalar halinde mücadeleye koyulan Büveyhî Emîri Adududdevle de 367 (977-978) yılında Musul üzerine yürüdüğünde Hamdânîlerin bu davranışını bildiğinden gıda ve erzaklarını da yanına almıştı (İbn Miskeveyh 2001, VI, s.432). Adududdevle 12 Zilkade 367 (21 Haziran 978) tarihinde Musul'u ele geçirdiğinde Hamdânî Emîri Ebû Tağlib Nusaybin'e gitti. Buna rağmen Büveyhî komutanı Ebû'l-Vefâ Tâhir b. Muhammed'in takibatından kurtulamayan Ebû Tağlib, Bedlîs'ten (Bitlis) Harput'a giderek Verd er-Rûmî'ye sığındı (İbn Miskeveyh 2001 VI, s.433-435). Hamdânî topraklarını ele geçiren Büveyhîler, 370 (980-981) yılında Nusaybin'e Ebû'l-Vefa'yı tayin ettiler (İbn Şeddâd 1978, III/I, s.129). Bu gelişmeden iki yıl sonra yani 372 (982-983) yılında, Nusaybin'de Ebû Ali el-Hasan b. Büşr er-Râ'î adında bir

Büveyhî valisi bulunuyordu (İbn Miskeveyh 2001, VII, s.104). Adududdevle'nin (öl. 372/982) hastalanmasını ve ölümünü fırsat bilen Nusaybin halkı, 372 (982-983) yılında kendilerine sert davranan valiyi öldürdüler (er-Rûzrâverî 2001, VII, 105). Bu tarihten sonra ise el-Cezîre bölgesinde Mervânîler askerî ve siyasî bir güç olarak ortaya çıktılar ve bölgedeki hâkimiyet mücadelesine dâhil oldular.

4. Mervânî-Ukaylî Rekabetinden Selçukluların Gelişine Kadar Nusaybin

Aslen Kürt olan Mervânîler, el-Cezîre bölgesinde Büveyhîler ve Hamdânîler arasında yaşanan mücadelelerin sonucunda Hamdânîlerin bölgeden uzaklaştırılmalarından sonra güneye doğru inmeye başladılar. Nitekim 372 (983) yılında Büveyhî Emîri Adududdevle'nin vefatından sonra siyasî otorite boşluğunu değerlendiren Mervânî Emîrlerinden Bâz ed-Düstek 373 (984) yılında Nusaybin'i (er-Rûzrâverî 2001 VI, s.105; İbnü'l-Esîr 1987, VII, s.415; Türkçe trc. 1991, IX, s.37; İbn Şeddâd 1978, III/I, s.129; Keleş 2014, s.38) ardından da Musul'u ele geçirdi (er-Rûzrâverî 2001, VI, 108). Bâz'ın Musul hâkimiyeti Büveyhî Ziyâr b. Şehrâkeveyh'in Safer 374 (Temmuz-Ağustos 984) yılındaki seferi ile sonlandıktan sonra Büveyhî birlikleri Nusaybin ve Cezîretü İbn Ömer gibi Mervânîlerin elinde bulunan şehirlerle yöneldiler. Söz konusu mücadelelerde başarılı olamayan Büveyhîler Tür Abdîn ve Diyâr-ı Bekr'i Bâz'a bırakmak zorunda kaldılar (İbnü'l-Esîr 1987, VII, s.418; Türkçe trc. 1991, IX, s.39). Buna rağmen Büveyhîler saldırılarını sonlandırmadılar ve 376 (986-987) yılında Nusaybin yakınlarında Bâz'ın ordusunu mağlup ederek, Bâz'ın kardeşi Ebû'l-Firâs ed-Düstek'i de öldürdüler (İbnü'l-Ezrâk 2014, s.452).

Büveyhî Emîri Şerefüddevle'nin 1 Cemaziyülahir 379 (989) tarihinde vefat etmesiyle Büveyhî tahtına oturan Bahâdüddevle Bağdat'ta bulunan sabık Hamdânî Emîri Ebû Tağlib'in oğulları Ebû Abdullah el-Hüseyin ve Ebû Tâhir İbrahim'in Musul'a dönmelerine izin verdi. Hamdânî kardeşler, 379 (989-990) yılında Musul'a gelerek şehre hâkim olduklarında (İbnü'l-Esîr 1987, VII, s.436,440; Türkçe trc. 1991, IX, s.60-61) Nusaybin de Hamdânî kardeşlerin hâkimiyeti altına girdi (İbn

Şeddâd 1978, III/I, s.129). Musul'un Hamdânîler tarafından ele geçirilmesinden sonra Mervânî kuvvetleri harekete geçtiler. Ancak Mervânîlere karşı koyamayacağını bilen Hamdânîler el-Cezîre, Nusaybin, Beled gibi şehirleri Benû Ukayl Kabilesi'nden Ebû'z-Zevvâd Muhammed b. el-Müseyyeb'e verme vaadinde bulunarak yardım talebinde bulundular (er-Rûzrâverî 2001, VII, s.211; İbn Şeddâd 1978, III/I, s.129). Böylece Nusaybin, Ukaylî Emîri Ebû'z-Zevvâd Muhammed'in denetimi altına girdi (er-Rûzrâverî 2001, VII, s.213-214).

Nusaybin, Ukaylî Ebû'z-Zevvâd Muhammed (öl. 386/996), yerine geçen kardeşi Ebû Hasan el-Mukalled b. el-Müseyyeb (öl. 391/1001) ve Kırvâş dönemlerinde Ukaylîlerin hâkimiyeti altında bulunuyordu (İbn Şeddâd 1978, III/I, s.130). Ancak Kırvâş'ın emîrliği esnasında Nusaybin kısa bir süreliğine de olsa Mervânîler tarafından 397 (1006-1007) yılında istila edilmesine rağmen 401 (1010-1011) Ukaylîler şehirdeki hâkimiyetlerini yeniden tesis etmeyi başardılar (Yusuf 1972, s.56). Bu son hadiseden sonra Kırvâş Nusaybin'in idaresini kardeşi Bedrân'a bıraktı. Nusaybin Emîri Bedrân ise halka karşı sert bir tutum sergilediği için 408 (1017) yılında çıkan bir isyan neticesinde, şehrin hâkimiyetini kaybetti (İliya en-Nasîbinî 1975, s.205).

Nusaybin 418 (1027-1028) yılına gelindiğinde Mervânî Emîri Nasruddevle b. Mervan'ın eline geçti (418/1027-1028) (İbn Şeddâd 1978, III/I, s.130). Bu durumu kabullenmeyen Bedrân ise Cemaziyülevvel 419 (Mayıs-Haziran 1028) tarihinde topladığı bir ordu ile Nusaybin üzerine yürüyerek Mervânî kuvvetlerini mağlup etmeyi başardı. Bunu müteakiben Mervânî Emîri Nasruddevle tarafından gönderilen yardımcı birliklerin gayretleri ile Bedrân, Nusaybin önlerinden uzaklaşmak zorunda kaldı (İbnü'l-Esir 1987, VIII, s.165; Türkçe trc. 1991, IX, s.282). Ukaylî-Mervânî çekişmeleri daha sonra Ukaylî Emîri Kırvâş'ın kızı Seyyide'yi Nasruddevle ile evlendirmek suretiyle iyileşme evresine girdi. Nitekim bu olumlu ilişkiler Mervânî Emîri Nasruddevle'nin, Kırvâş'ın kızı Seyyide'den sonra yeni bir evlilik yapmasından dolayı bozuldu. Bu hadiseden sonra Seyyide, Musul'a dönerken Kırvâş da mihr olarak yirmi bin dinar ve

kardeşi Bedrân için de Nusaybin ve Cizre'yi talep etti. Söz konusu taleplerin kabul edilmemesinden dolayı taraflar arasında yeniden savaşlar meydana geldi ve Ukaylilerin ardı arkası kesilmeyen saldırılarından dolayı Nasruddevle, Nusaybin'i 421 (1030) yılında Bedrân'a vermek zorunda kaldı (İbnü'l-Esîr 1987, VIII, s.187; Türkçe trc. 1991, IX, s.306; İbn Şeddâd 1978, III/I, s.130; Takkûş 2009 s.61). Bedrân'ın, 425 (1033-1034) yılında vefat etmesinden sonra Nusaybin, onun yerine geçen oğlu Kureyş'in idaresi altına girdi (İbnü'l-Esîr 1987, VIII, s.213; Türkçe trc. 1991, IX, s.335; İbn Hallikân 1994, V, 267; Ebû'l-Fidâ 1997, I, 511). Kureyş'in Nusaybin'e hâkim olduğu zaman içinde Nusaybin, Sincâr ve Hâbûr, 433 (1041-1042) yılında İbrahim Yınâl'ın Rey'e doğru ilerlemesi ile birlikte yerlerini terk eden Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuzların saldırılarına maruz kaldı (İbnü'l-Esîr 1987, VIII, s.180-181; Türkçe trc. 1991, IX, s.298-299. Takkûş 2009, s.95)¹³.

Nusaybin'de mukim olan Kureyş b. Bedrân 443 (1052) yılında Ebû Kâmil Bereket'in vefatından sonra Ukaylî emîrliğinin başına geçtiği için Musul'a gitti (İbnü'l-Cevzî 1992, VIII, s.151; İbn Hallikân 1994, V, s.267). Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in 22 Ramazan 447 (15 Aralık 1055) tarihinde Bağdat'a gelişi ile birlikte Kureyş b. Bedrân da ona tabiyetini bildirdi (İbnü'l-Esîr 1987, VIII, s.322-323; Türkçe trc. 1991, IX, s.463). Ancak bundan iki yıl sonra 30 Şevval 448 (29 Aralık 1057) tarihinde Selçuklu Emîri Kutalmuş ve Kureyş, Arslan el-Besâsîrî ile Sincar yakınlarında yaptıkları savaşı kaybettikten sonra Kureyş de el-Besâsîrî'nin saflarına katılmıştı (İbnü'l-Esîr1987, VIII, s.331-332; Türkçe trc. 1991, IX, s.474 Sıbt İbnü'l-Cevzî 2013, XII, s.268-269; İbnü'l-Adîm, t.y., III, s.1351). Söz konusu hadiseden sonra Musul üzerine yürüyen Tuğrul Bey, Musul'u ele geçirdi (İbnü'l-Esîr 1987, VIII, s.333; Türkçe trc. 1991, IX, s.476-477; Sıbt İbnü'l-Cevz 2013, XII, s.270; el-Hüseynî 1999, s.12) ve bölgenin idaresini Hezâresb b. Tengir b. Iyyâd'a verdi (İbnü'l-Esîr 1987, VIII,

---

¹³ Abû'l-Farac'a (1987, I, s.300) göre Nusaybin, Meyyâfârikîn, Sincâr, Hâbûr ve Amid çevresinde faaliyet yürütmekte olan bu Türkmenler Tuğrul Bey'e bağlı idiler.

s.333; Türkçe trc. 1991, IX, s.476; Sıbt İbnü'l-Cevz 2013, XII, s.270).

Tuğrul Bey, Zilkade 449 (Aralık-Ocak 1057-1058)'de Musul ve Sincâr'ın yönetimini kardeşi İbrahim Yınal'a bıraktı. Ancak İbrahim Yınal bu atamadan kısa bir süre sonra isyan etti ve Hemedân'a gitmek için bölgeden ayrıldığı esnada halifenin tavassutu ile Bağdat'a dönerek Tuğrul Bey'e bağlılığını arz etti (Sıbt İbnü'l-Cevzî 2013, XII, s.292). İbrahim Yınal'ın Bağdat'tan ayrılmasından sonra el-Besâsîrî ve Ukaylî Emîri Kureyş, 450 (1058) yılında Musul'u ele geçirdiler ve Fâtımîler adına hutbe okuttular (İbnü'l-Esîr 1987, VIII, s.341; Türkçe trc. 1991, IX, s.484; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, XII, s.329-330). Böylece Bağdat'ı terk ederek yeniden Musul üzerine yürümeye karar veren Tuğrul Bey, Musul'u ele geçirek Nusaybin önlerine kadar geldi (el-Azimî 1984, s.342; İbnü'l-Cevzî 1992, XVI, s.30; el-İsfehânî 2004, s.37,191; Sevim 1997, s.31-32). Bu esnada Tuğrul Bey, Nusaybin emîrinden yüz bin dinar talepte bulundu (el-Azimî 1984, s.342). Muhasaranın devam ettiği bir esnada İbrahim Yınal'ın isyan ederek Hemedân'a doğru gittiği haberi alınca Tuğrul Bey, gece vakti İbrahim Yınal'ı takip etmek maksadıyla Nusaybin önlerinden ayrıldı (el-Azimî 1984, s.342; el-Bundârî 1999, 12; İbnü'l-Cevzî 1992, XVI, s.30). Tuğrul Bey'in buradan ayrılmasından sonra Nusaybin, 453 (1061) yılına kadar Kureyş b. Bedrân'ın hâkimiyeti altında kaldı (İbn Şeddâd 1978, III/I, s.131). Kureyş b. Bedrân 453 (1061) yılında elli bir yaşında Nusaybin'de vefat etti ve burada defnedildi (İbn Hallikân 1994, I, 192). Yerine Fahruddevle Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Cehîr'in de desteğiyle oğlu Müslim b. Kureyş geçti (İbnü'l-Esîr 1987, VIII, s.355; Türkçe trc. 1991, X, s.33).

Müslim b. Kureyş, Benî Numeyr Kabilesi'den Hasan b. Vessab en-Numeyrî'nin elinde bulunan Serûc'u alarak, Hasan'a Nusaybin'i verdi (Recep 474/Aralık-Ocak 1081-1082) (İbnü'l-Adim 1996, s.208). Ancak bu durum uzun sürmedi ve Müslim, 475 (1082-1083) yılında Nusaybin'i yeniden Hasan'dan alınca buradaki Numeyrî hâkimiyeti son bulmuş oldu (İbn Şeddâd 1978, III/I, s.131). Ukaylî hâkimiyetinin devam ettiği Nusaybin'de 24 Safer 479 (20 Haziran 1085) Müslim b. Kureyş'in vefa-

tından sonra kardeşi Müeyyedüddeve İbrahim'in hâkimiyeti başlamış oldu (İbnü'l-Esîr 1987, VIII, s.443-444; Türkçe trc. 1991, X, s.129-130; İbn Şeddâd 1978, III/I, s.132). Selçuklu hükümdarı Melikşah da 479 (1086) yılında Suriye'ye ulaştığında Musul, Nusaybin ve Sincâr'ı Müslim'in kardeşi İbrahim b. Kureys'e, Harrân, Rahbe ve Serûc'u da oğlu Muhammed'e verdi (Şeşen 1996, s.18). Melikşah, 482 (1089-1090) yılında İbrahim b. Kureys ve Muhammed b. Müslim'e ait olan toprakları alarak (İbn Şeddâd 1978, III/I, s.103; Şeşen 1996, s.18) Fahruddevle'ye verdi (İbnü'l-Ezrâk 2014, s.527; İbn Hallikân 1994, V, s.131). Böylece Fahruddevle'nin kontrolü altına giren Nusaybin Fahruddevle'nin 483 (1090) yılında vefatından sonra yeniden Ukaylilerin eline geçti (Şimeysanî 1987, s.132).

Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah'ın vefatından sonra Selçuklu tahtını ele geçirmek isteyen kardeşi Tutuş, 485 (1093) yılında hareket geçerek Nusaybin önlerine ulaştığında şehirde, Ukaylî Emîri İbrahim'in naibi bulunuyordu. Tutuş, şehri kılıçla ele geçirdikten sonra (İbnü'l-Ezrâk 2014, s.529; Urfalı Mateos 1987, s.181; İbnü'l-Esîr 1987, VIII, s.477; Türkçe trc. X, s.189; İbn Şeddâd 1978, III/I, s.132; Tufantoz 2005, s.122) şehrin yönetimine Muhammed b. Şerefüddeve el-Ukaylî'yi getirdi (İbnü'l-Esîr, t.y., s.12; İbnü'l-Adîm 1996, s.224). Ukaylilerin Nusaybin hakimiyetleri 489 (1096) yılında Kürboğa'nın şehrin hâkimi Muhammed b. Müslim'i ele geçirerek Nusaybin'e hakim olması ile son buldu (İbnü'l-Esîr 1987, IX, s.4-5; Türkçe trc. 1991, X, s.216). Kürboğa'nın Musul naibi Musa, Zilkade 495 (Ağustos-Eylül 1102) yılında Nusaybin'i Cezîretu İbn Ömer hâkimi Şemsüddeve Çökürmüş'e teslim etti (İbnü'l-Esîr 1987, IX, s.54-55; Türkçe trc. 1991, X, s.279-280). İki yıl sonra da Berk-yaruk Muhammed Tapar mücadelesinde Nusaybin'in de içinde bulunduğu el-Cezîre bölgesinin hâkimiyeti Muhammed Tapar'a verildi (497/1103-1104) (İbnü'l-Esîr 1987, IX, s.71; Türkçe trc. 1991, X, s.301). Ukaylî hâkimiyetinin son bulması ile birlikte Nusaybin ve çevresinde bulunan şehirlere Selçuklular tarafından Türk asıllı komutanlar tayin edilmek suretiyle yönetim anlayışında bir değişikliğe gidildiği anlaşılmaktadır.

Sonuç

Yunanlıların Mezopotamya, Arapların ise el-Cezîre olarak adlandırdıkları coğrafi-idarî bölgede yer alan Nusaybin, doğu-batı ticaret yollarının üzerinde bulunmaktaydı. Doğudan batıya veya batıdan doğuya doğru ilerlemek isteyen devletlerin güzergâhı üzerinde bulunduğundan siyasî, kültürel ve dinî olarak etki altında kaldı. Bu gelişmelere bağlı olarak şehre hâkim olmayı başaran devletler tarafından da farklı isimler ile anıldı.

Hız. Ömer döneminde İyâd b. Ganm'in başında bulunduğu ordu tarafından Müslümanların egemenliği altına giren Nusaybin daha sonra idarî bir birim olarak kurulan el-Cezîre bölgesinin aksamlarından biri olan Diyâr-ı Rebia'nın merkezi yapıldı. Bu değişiklikten sonra el-Cezîre veya Diyâr-ı Rebia'ya gönderilen valiler tarafından yönetilen Nusaybin'e zamanla Arap Kabilelerinin göçleri arttı. Bu göçler içerisinde Tağlib Kabilesi'nin yoğunluğundan dolayı Nusaybin ve Sincar gibi şehirler Tağlib Kabilesi'nin yurdu olarak anılmaya başlandı. Bazen de Halife Hız. Osman'ın Dımaşk ve el-Cezîre'ye Muaviye'yi tayin etmesinde görüleceği gibi el-Cezîre Suriye valileri tarafından idare ediliyordu. Hız. Ali döneminde Muaviye ile yapılan hilafet mücadelesinde ise el-Cezîre bölgesi, tarafların hâkimiyet kurmak için yaptıkları saldırılardan dolayı tahrip edilmişti. Şüphesiz bu gelişmeler el-Cezîre'de mukim kabilelerin mücadelelerinde taraf olmalarından kaynaklanıyordu.

Emevîler ile birlikte Nusaybin ve çevresi Kaysiler ve Yemânîler arasında vuku bulan rekabete sahne oldu. Bu gelişmelere rağmen Abbâsiler döneminde el-Cezîre'de Abbâsîlere karşı başlatılan isyanlar incelendiğinde bölgede Emevî yanlılarının sayısı ekseriyette idi. İktidarın Emevîlerden Abbâsîlere geçmesi ile birlikte el-Cezîre bölgesinde sıklıkla vali değişikliklerinin yaşanmasının ve Hâricîlerin çıkardığı isyanların artmasının Nusaybin'i de olumsuz etkilediği söylenebilir. Bunların yanı sıra Bizans saldırıları ve hususen Kafkasya'dan Abbâsî topraklarına yönelik yapılan saldırılarda Nusaybin de olumsuz etkilenmekteydi.

IX. asrın sonlarından itibaren Hâricî faaliyetlerinin el-Cezîre bölgesinde artmasına paralel olarak, X. asırda Abbâsîlerin zayıflaması, merkeze uzak vilayetlerin kontrolünün kaybedilmesine neden oldu. Bundan dolayı el-Cezîre bölgesinde de bağımsız emirlikler ortaya çıktı. Nusaybin de bu emirliklerden biri olan Hamdânîlerin nüfuzu altına girdi. Ancak 945 yılında Büveyhîlerin Bağdat'a girerek dikkatlerini vergi göndermekte ağır davranan Hamdânî güçlerine çevirince de Nusaybin'i de etkileyen birtakım savaşlar dizisi meydana geldi. Bu savaşlarda Musul, Büveyhî güçleri tarafından ele geçirildiğinde Hamdânî güçleri Nusaybin'e sığınmayı tercih ettiklerinden Nusaybin de bu saldırılardan nasibini alıyordu.

X. asrın sonlarında Hamdânîlerden sonra Mervânî ve Ukaylî gibi yeni emirlikler ortaya çıktı ve bu tarihten sonra Nusaybin söz konusu bu güçlerin mücadelesine tanıklık etti. Bu durum Selçuklu Türklerinin gelişine kadar bu şekilde sürdü. Nitekim Selçuklular bölgede bulunan emirleri kendilerine tabi kılarak, onların yönetimlerini sürdürmelerine müsaade ettiler. Melikşah'ın vefatından sonra ortaya çıkan taht kavgalarına müdahil olan Tutuş, Selçukluların başkentine yürümek için hazırlıklar yaparken, 1093 yılında Nusaybin'i de ele geçirdi. O da daha önce Melikşah'ın yaptığı gibi buradaki emirlerin idaresine dokunmadı. Nitekim 1096 tarihinde Kürboğa'nın Nusaybin'i alması ile birlikte bölge doğrudan Selçuklu emirleri tarafından yönetilmeye başlandı. Bir cümle ile özetlemek gerekirse Nusaybin, Selçukluların gelişine kadar farklı din ve etnik kökenden gelen birçok devletin veya emirliğin hâkimiyetine tanıklık ederek, söz konusu bu oluşumların etkilerini çehresinde barındırabilmiştir.

Kaynaklar

Apak, A. (2012), *Anahatlarıyla İslam Tarihi II (Hülefâ-i Raşidîn Dönemi)*, Ensar Yayınları, İstanbul.

Apak, A. (2012), *Anahatlarıyla İslam Tarihi IV (Abbâsîler Dönemi)*, Ensar Yayınları, İstanbul.

Aycan, İ. (2001), *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.

- Azimli, M. (2009), "İslam'ın İlk Fetih Yıllarında Nusaybin ve Klasik İslam Kaynaklarına Göre Nusaybin'in Fethi", *Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyum Bildirileri 27-28 Mayıs 2004*, ed. Kenan Ziya Taş, Ankara, s.77-82.
- Canard, M. (1991), "Diyar Rabi'a", *EI, (New Edition)*, II, Leiden/Brill, s.341.
- Çevik, A. (2007), "Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre Nusaybin", *Makalelerle Mardin I Tarih-Coğrafya*, İstanbul.
- Eadie, J. (1996), "One Hundred Years of Rebellion: The Eastern Army in Politics, A.D. 175-272", *The Roman Army in the East*, ed. David L. Kennedy, Michigan, s.135-151.
- Ebu Bekr es-Sulî, (1935), *Ahbârü'r-Râdî-Billâh ve'l-Müttakî-Lillâh*, thk. H. Dunne, Kahire.
- Ebû'l-Fidâ, (1997), *Tarihu Ebû'l-Fidâ (el-Müsemme el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer)*, c. I-II, tah. Mahmud Deyyûb, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut.
- ed-Dineverî, (1960), *el-Ahbâru't-Tıvâl*, thk. Abdulmunim Amir-Cemalettin eş-Şeyyâl, Kahire.
- Edwell, P. M. (2008), *Between Rome and Persia*, New York 2008.
- Ekinci, A. (2006), *Ortaçağ'da Urfa I (Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe Kenti)*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- el-Antakî, (1990), Ebu'l-Ferec Yahya b. Said b. Yahya, *Tarihü'l-Antakî, el-Ma'rûf bi-Silati't-Tarihi'l-Ufîha*, (thk. Ömer Abdus-selam Tedmürî), Jarrous Press, Trablus.
- el-Azimî, (1985), *Târîhu Haleb*, tah ve nşr. İbrahim Za'rûr, Dımaşk.
- el-Belâzurî, (1988), *Futûhu'l-Buldân*, Beyrut 1988; Türkçe trc. el-Belâzurî, (2002) *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı, Ankara.
- el-Beyhakî, (1425), Ebu'l-Hasan Zahîrüddin Ali, *Tarihu Beyhak*, Dâru İkrâ, Dımaşk.
- el-Bundârî, (1999), *Zübdetü'l-Nusra ve Nuhbetü'l-Usrâ (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- el-Ezdî, (1971), Ebû Zekeriyâ Yezid b. Muhammed b. İyâs, *Tarihu'l-Mevsil*, II, tah. Ahmed Abdullah Mahmud, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut.

- el-Hemedânî, (1958), Muhammed b. Abdulmelik b. İbrahim b. Ahmed, *Tekmiletu Târîhi't-Taberî*, thk. Albert Yusuf Kenan, Beyrut.
- el-Ka'bî, A. (2009), *el-Cezîretu'l-Furâtiyye ve Diyâruhâ el-Arabîyye (Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Rebia ve Diyar-ı Mudar)*, Dımaşk.
- el-Mes'ûdî, (2005), *Murûcu'z-zeheb ve Me'âdîni'l-Cevher*, c. IV, thk. Muhammed Hişâm en-Na'sân-Abdulmecid Tima el-Halebi, Dâru'l-ma'rife, Beyrut.
- el-Vâkidî, (1997) *Fütûhu's-Şâm*, c. I-II, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut.
- el-Ya'kûbî, (1993) *Târîhu'l-Ya'kûbî*, c. I-II, thk. Abdulemir Mehnâ, Mü'essesetu'l-A'lemî li'l-Matbû'ât, Beyrut.
- er-Rûzrâverî, (2001), *Zeyli Tecaribü'l-Ümem* (İbn Miskeveyh'in Tecaribü'l-Ümem'i içinde) c. VII, thk Ebu'l-Kâsım İmâmî, Tahran.
- et-Taberî, (1387) *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-Rûsul ve'l-Mülûk ve Silatu Târîhu't-Taberî*, c. I-XI, Beyrut.
- Ferguson, R. J. (2005) "Rome and Parthia: Power Politics and Diplomacy Across Cultural Frontiers", The Centre for East-West Cultural and Economic Studies, Faculty of Humanities and Social Sciences, Bond University, Australia.
- Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), (1987) Abû'l-Farac Tarihi, c. I, Süryanicen İngilizceye çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Halîfe b. Hayyât, (1397), *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Dâru'l-Kalem, Dımaşk.
- Hatiboğlu, İ. (2007), "Nu'mân b. Beşîr", *DİA*, c. XXXIII, s. 233-234.
- Honigmann, E. (1970), *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Honigmann, E. (1993), "Nasibin", *EI*, c. VII, Leiden-New York, s.983-984.
- Işıltan, F. (1960), *Urfa Bölgesi Tarihi (Başlangıçtan h. 210/m. 825'e kadar)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

- İbn Asem (1991), *Kitâbu'l-Futûh*, c.I-VIII, thk. Ali Şîrî, Dâru'l-Edvâ, Beyrut.
- İbn Haldûn, (1988), Ebu Zeyd Abdurrahman b. Muhammed, *Dîvânü'l-mübtedâ ve'l-Haber fî Târîhi'l-Arab ve'l-Berber ve men asarahum min zevî's-şe'ni'l-Ekber*, c. IV, thk. Halîl Şehâde, Dâru'l-Fikr, Beyrut.
- İbn Hallikân, (1994), *Vefeyât-ül-A'yân fî Ebnâi Ebnâ-iz-Zeman*, c. I- VI, tah. İhsan Abbas, Dâru Sâdr, Beyrut.
- İbn Miskeveyh, (2001), *Tecaribü'l-Ümem*, c. I-VI, thk Ebu'l-Kâsım İmâmî, Tahran.
- İbn Şeddâd (1978), Muhammed b. Ali b. İbrahim, *el-A'lâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâ'i's-Şam ve'l-Cezire*, c. III/I, thk. Yahya Abbâre, Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşadî'l-Kavmî, Dımaşk.
- İbn Tağrıberdi (t.y.), Ebu'l-Mehâsin Cemaleddin, öl. 874, *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, c. I-XVI, Kahire.
- İbn Tayfûr, (2009) Ebi'l-Fazl Ahmed b. Ebi Tâhir el-Kâtib, *Târîhu Bağdâd*, thk. Isâm Muhammed el-Hâc Ali, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut.
- İbn Zâfir (1985), Ali b. Zâfir el-Ezdî, *Ahbâru'd-Devleti'l-Hamdâniyye bi'l-Mevsil ve Haleb ve Diyar-ı Bekr ve's-Sugûr*, tah. Temîme er-Ravvâf, Dâru Hassân, Beyrut; Türkçe Trc. Ali b. Zafer el-Ezdî (2011), *Hamdânîler Diyar-ı Bekr, Halep ve Musul'da Hüküm Sürmüş Bir İslâm Emirliği*, terc. Mehmet Akbaş, Ravza Yayınları, İstanbul.
- İbnü'l-Adîm (1996), Kemaleddin Ebi'l-Kasım Omer b. Ahmed b. Hibetullah, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, thk. Halil Mansur, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut.
- İbnü'l-Adîm (t.y.), Kemâleddin Ömer b. Ahmed b. Ebi Cerâde, *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*, c. I-XII, Takdim ve tah. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut.
- İbnü'l-Cevzî (1992), Cemâleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, c.I-XIX, thk. Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut.
- İbnü'l-Esir (1987), *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. I-XI, thk. Ebi'l-Fidâ Abdullâh el-Kâdî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut.
- İbnü'l-Esir (1991), *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. IX-X-XI, (çev. Abdulkerim Özaydın), Bahar Yayınları, İstanbul.

- İbnü'l-Esîr (1991), *el-Kâmil fi't-Târih*, c. V, (çev. Yunus Apaydın), Bahar Yayınları, İstanbul.
- İbnü'l-Esîr (1991), *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII-VIII, (çev. Ahmet Ağırakça), Bahar Yayınları, İstanbul.
- İbnü'l-Esîr (t.y.), *et-Târihü'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye (bi'l-Mevsil)*, (thk. Abdulkadir Ahmed Tuleymât, Darü'l-Kütübî'l-Hadise, Kahire.
- İbnü'l-Kalânîsî (1983), *Târîhu Dimesşk 360-555 h./1077-1160 m.* thk. Süheyl Zekkâr, Dımaşk.
- İliya en-Nasîbinî (1975), *Târîhu İliya Bar Sinâyâ*, trc. Yusuf Habbî, Bağdad, 1975.
- İmâduddin el-İsfehânî, (2004), *Tarihu Devleti Al-ı Selcûk*, thk. Yahya Murad, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut.
- Kaya, M. A. (2008), *Roma'nın Afrikalı İmparatoru Septimius Severus*, Akeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Keleş, N. (2014), "Malazgirt Savaşı Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasî Durumu", *Alp Arslan ve Malazgirt*, Yayına hazırlayan: Erdoğan Merçil, İstanbul, s.35-56.
- Kurt, H. (2004), "II. Mervân", *DİA*, c. XXIX, s. 227-229.
- Kütük, A. (2012), *Bizans İmparatorluğu Döneminde Nusaybin'in Siyasî, Sosyal, İktisadî, Mimari ve Kültürel Durumu (IV.-X. Yüzyıl)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ.
- Lafli, E. (2009), "Helenistik, Roma İmparatorluk ve Geç Roma-Erken Bizans Dönemlerinde Nusaybin ve Çevresi Arkeolojisi: Şavi Höyük VI Roma ve Geç Roma-Erken Bizans Çağları Pişmiş Toprak Buluntuları", *Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyum Bildirileri 27-28 Mayıs 2004*, ed. Kenan Ziya Taş, Ankara, s. 17-40.
- Sadreddin el-Hüseynî, (1933), *Ahbâru'd-Devleti's-Selcûkiyye*, thk. Muhammed İkbâl, Lahor.
- Sadreddin el-Hüseynî, (1999), *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, TTK, Ankara.
- Sevim, A. (1997), "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklular İle İlgili Bilgiler I. Sultan Tuğrul Bey Dönemi", *Belgeler*, XVIII (22), Ankara, 1-99.

- Sıbt İbnü'l-Cevzî (2013), *Mirât'z-Zamân fî Tarîhi'l-'Ayân*, c. XII, thk. Kamil Selman el-Cebûrî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut.
- Şeşen, R. (1993), "Cezîre", *DİA*, c. VII, s.509-511.
- Şeşen, R. (1996), *Harran Tarihi*, TDVY, Ankara 1996.
- Şeşen, R. (1999), "Haçlı Seferleri Sırasında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Siyasî ve Sosyal Durumu, Haçlılarla Yapılan Mücadeleye Katkısı", *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu, 23-25 Haziran 1997*, İstanbul, s.33-44.
- Şimeysanî, H. (1987), *Medinetu Mardin, Mine'l-Fethi'l-Arabî İla Senetu 961/1515*, Alemu'l-Kütub, Beyrut.
- Takkûş, M. S. (2009), *Tarihu Selâcika fî Bilâdi'ş-Şam*, 471-511/1078-1117, Dârü'n-Nefâ'is, Beyrut.
- Tiryaki, S. (2016), "Roma İmparatorluğu'nun Fırat (Euphrates) Hattı (M.Ö.129 - M.S. 230)", *Turkish Studies, (Prof. Dr. Hayati Akyol Armağanı)*, Volume 11/1 Winter 2016, Ankara, s. 217-236.
- Tufantoz, A. (2005), *Ortaçağ'da Diyarbekir Mervanoğulları/990-1085*, Aça Yayınları, Ankara.
- Tuncel, M. (2007), "Nusaybin", *DİA*, c. XXXIII, s. 269-270.
- Umar, B. (2008), *Kommagene&Kuzey Mesopotamia*, İstanbul.
- Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türkçe trc. Hrant D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.
- Yakut el-Hamevî, (1995), *Mu'cemu'l-Buldân*, c. I-VII, Dâru Sâdr, Beyrut.
- Yılmaz S. (2015), *Anadolu'da Abbâsî-Bizans Mücadelesi (132-193/750-809)*, İfav, İstanbul.
- Yiğit, İ. (2006), "Muhtar es-Sekâfi", *DİA*, c. XXXI, s.54-55.
- Yusuf, A. (1972), *ed-Devletu'l-Dustekiyye, (el-Kısmu's-Siyasî)*, Bağdat.